

*ELS TERÇOS: UNA APROXIMACIÓ A LA REVOLUCIÓ MILITAR EN
TEMPS DELS AUSTRIES (1535-1620)*

**Universitat
de Girona**

Autor: Marc Clos Sala

Tutor: Dr. Javier Burgos Rincón

Curs: 2018-2019

Facultat de Lletres, Grau en Història.

SUMARI:

0.-INTRODUCCIÓ	3
1.-LA REVOLUCIÓ MILITAR	4
1.1.- EL DEBAT HISTORIOGRÀFIC AL VOLTANT DE LA REVOLUCIÓ MILITAR	5
1.2.-L'ADMINISTRACIÓ MILITAR.....	6
1.2.1.- ELS PROBLEMES DE L'ADMINISTRACIÓ.....	9
1.2.2.- FLANDES I LA FIGURA DEL GRAN CAPITÀ GENERAL.....	13
1.3.- LOGÍSTICA I MOBILITZACIÓ: L'ESTAT AL SERVEI DE L'EXÈRCIT	14
2.-ELS TERÇOS	17
2.1.- EL NAIXAMENT DEL TERÇ.....	17
2.2.- ORGANIZACIÓ DEL TERÇ	20
2.3.- EL RECLUTAMENT DE SOLDATS.....	24
2.3.1.- EL RECLUTAMENT ADMINISTRATIU.....	25
2.3.2.- EL RECLUTAMENT INDIRECTE: EMPRESARIS DE GUERRA I MERCENARIS.....	29
2.3.3.- EL RECLUTAMENT INTERMEDIARI.....	32
2.3.4.- LES MILÍCIES	33
2.3.5.- HOMES DE <i>MALA VIDA</i> . UN RECURS FRUIT DE LA NECESSITAT.....	34
2.3.6.- CONCLUSIONS ENVERS EL RECLUTAMENT	35
2.4.- ENTRE LA MERITOCRÀCIA I LA VENALITAT: DUES REALITATS ENFRONTADES.....	37
2.5.- L'ARMAMENT.....	39
2.6.- ENTRE LA BANDERA I EL TAMBOR	40
2.7.- COMPORTAMENT I MENTALITAT DEL SOLDAT.....	42
2.8.- SOLDATS DE DÉU: LA RELIGIOSITAT DEL TERÇ.....	44
2.9.- ELS MOTINS: UNA METÀFORA DELS LIMITS DE LA LLEIALTAT	48
2.10.- ELS TERÇOS: UNA MICRO-SOCIETAT	53
2.10.1.- RELACIONS I SOCIABILITAT	53
2.10.2 LA VIDA QUOTIDIANA: INTENDÈNCIA, ALLOTJAMENT... ..	56
2.10.3.- LA PAGA	60
2.10.4.- I LES DONES?	62
2.10.5.- LA RELACIÓ AMB LA POBLACIÓ CIVIL.....	63
2.10.6.- UNA APROXIMACIÓ A LA SANITAT MILITAR DELS TERÇOS.....	64
2.10.7.- EL RETORN DEL SOLDAT A LA SOCIETAT CIVIL: ENTRE EL CALVARI I LA FORTUNA	65
3.- CONCLUSIONS	68
4.- BIBLIOGRAFIA.....	70

0.-INTRODUCCIÓ

Resum:

El present treball es divideix en dos blocs. En primer lloc, l'estat de la qüestió envers la revolució militar que tingué lloc a finals del segle XV i les seves implicacions i conseqüències en els incipients estats moderns. Aquests estats precisaven d'una nova estructura administrativa capaç de donar resposta a les innovacions tecnològiques i estratègiques que tingueren lloc en l'àmbit militar, ja que el nou art de la guerra obligava a repensar les relacions entre la Corona i l'exèrcit. En segon lloc, i de forma més àmplia, es mostrarà l'aspecte més quotidià de la guerra: com era la vida d'un soldat? com es relacionava amb el seu entorn? Com era el seu dia a dia? A través de l'exemple dels terços, no només es voldrà mostrar com es va desenvolupar la revolució militar, sinó que també es voldrà aportar una visió molt més humana, quotidiana i propera d'un dels exèrcits més llegendaris de l'història militar. Si bé coneixem àmpliament quines tàctiques i estratègies utilitzaren els terços per a consolidar-se com la columna vertebral de l'exèrcit dels Àustries, no som tan coneixedors de la seva realitat més propera.

PARAULES CLAU: revolució militar, administració, terços, reclutament, micro-societat.

Resumen:

El presente trabajo se divide en dos bloques. En primer lugar, se realiza un estado de la cuestión alrededor de la revolución militar que tuvo lugar a finales del siglo XVI, además de sus implicaciones i consecuencias en los incipientes estados modernos. Estos estados precisaban de una nueva estructura administrativa capaz de dar respuesta a las innovaciones tecnológicas i estratégicas que tuvieron lugar en el ámbito militar, pues el nuevo arte de la guerra obligaba a repensar las relaciones entre la Corona i el ejército. En segundo lugar, i de forma más ampliada, se mostrará el aspecto más cotidiano de la guerra: ¿Cómo era la vida del soldado? ¿Cómo se relacionaba con su entorno? ¿Cómo era su día a día? A través del ejemplo de los tercios, no sólo se pretende mostrar el desarrollo de la revolución militar, sino que se aportará una visión mucho más humana, cotidiana i cercana de uno de los ejércitos más legendarios dentro de la historia militar. Si bien conocemos ampliamente las tácticas y estrategias que utilizaron los tercios i que les llevó a consolidarse como la columna vertebral del ejército de los Austrias, desconocemos su realidad más cercana.

PALABRAS CLAVE: revolución militar, administración, tercios, reclutamiento, micro-sociedad.

1.-LA REVOLUCIÓ MILITAR

A finals del segle XV assistim al naixement i progressiu desenvolupament dels Estats Moderns. Aquestes noves entitats polítiques incipients tingueren en l'exèrcit un dels seus pilars fonamentals. Els monarques assumiren paulatinament el monopoli de la guerra en les seves mans, procés que va contribuir a la desaparició progressiva de la guerra de caire medieval. El nou art de la guerra que sorgí, estimulat enormement pels avenços tècnics del moment –ús de la pólvora, noves fortificacions, armes de foc individuals...- obligava als Estats a desenvolupar una xarxa administrativa que fos capaç de fer front a les noves necessitats bèl·liques del moment, ja que controlar l'exèrcit obligava a fer-se'n càrrec, amb tots els costos que això implicava; passem per tant de les guerres “privades” medievals a una guerra que “será por su propia naturaleza pública[...]. La guerra es un hecho propio de los estados o poderes soberanos.”¹

De forma molt somera, destacarem que aquesta “revolució militar” implicava un augment considerable dels exèrcits², l'establiment de guarnicions militars permanents, la creació i constant desenvolupament d'una administració militar capaç de donar resposta a les necessitats bèl·liques de l'Estat i l'expansió d'innovacions tecnològiques dins l'armament, com la introducció de les piques suïsses i de les armes de foc individuals, com el mosquet o l'arcabús, a més de la consolidació de l'artilleria. La guerra passarà a ser un art. I aquest *arte de la guerra* esdevindrà una ciència, la qual a través de l'estudi i del coneixement es podrà perfeccionar³. Per tant, abandonem una antiga concepció empírica de la guerra on s'aprenia, principalment, a través de l'experiència.

En el cas hispànic, fou la guerra de Granada (1482-1492) la que va marcar l'inici de la revolució militar, ja que va anar a cavall d'antics mètodes medievals i evidents signes de modernitat⁴. L'antiga cavalleria pesada, pilar fonamental de la guerra medieval, es va veure cada cop més desplaçada en detriment de la infanteria, armada amb piques –

¹ Ribot, L. (2006). *El arte de gobernar. Estudios sobre la España de los Austrias*. Madrid: Alianza. pp. 18

² A tall d'exemple, Carles V tenia aproximadament uns 150.000 soldats sota les seves ordres al voltant dels anys cinquanta del segle XVI. Tant sols setanta anys abans, Luis XI de França en reunia uns 45.000, xifra que es considerava absolutament titànica. Per tant, hi ha una evolució molt ràpida del nombre d'homes dins els exèrcits. Parker, G. (1990). *La revolución militar. Las innovaciones militares y el apogeo de Occidente, 1500-1800*. Barcelona: Crítica. pp.47

³ Maravall, J. A. (1961). Ejército y Estado en el Renacimiento. *Revista de estudios políticos*, (117), 5-46. pp. 15-17

⁴ En aquest sentit, tot i que les lleves es composaren principalment per l'aportació nobiliària, ja era evident l'ús tant de l'artilleria com de les armes de foc individuals. Ribot, L. (2006). *El arte de gobernar...*, pp. 21

d'arrel suïssa- i armes de foc portàtils⁵. Dins aquest augment substancial de la tropa a peu, l'antiga figura del peó es veurà substituïda per la de l'infant -amb connotacions jurídiques diferents-. Però el més destacat és que no podem entendre la revolució militar sense l'Estat. Ambdós són processos que es retro alimenten, ja que l'Estat necessita d'un exèrcit cada cop més preparat, disciplinat i efectiu per fer front als estats competidors, i l'exèrcit necessita d'un Estat fort, capaç de donar resposta a les seves necessitats.

1.1.- EL DEBAT HISTORIOGRÀFIC AL VOLTANT DE LA REVOLUCIÓ MILITAR

Podem parlar, tot i aquests importants canvis, de revolució militar? Sembla que entre els principals autors no hi ha un consens clar. El concepte fou establert per Michael Roberts, qui assenyalava que aquest procés s'havia d'enquadrar entre 1560 i 1660⁶. Altres autors, com Geoffrey Parker, tot i acceptar el concepte de revolució militar, creuen que s'ha de situar a inicis del segle XV amb l'aparició de l'artilleria, les armes de foc i els canvis en les fortificacions per tal de fer front a les noves armes de setge.⁷ Amb una proposta molt diferent, Jeremy Black posa en dubte que tingués lloc tal revolució.⁸

Més enllà d'entrar en si va existir o no tal concepte, ja que es un tema molt extens i complex, considero interessant destacar els camins que ha anat agafant la historiografia militar espanyola. En primer lloc, cal destacar el paper fonamental dels estudis d'André Corvisier en relació a l'exèrcit francès, que marcaren un punt d'inflexió no tant sols a França sinó també al territori espanyol.⁹

A partir dels anys noranta es va impulsar l'història militar a Espanya cap a la recerca d'una renovació, tractant nous temes i obrint noves línies d'investigació, influenciats pel procés global de renovació historiogràfica que es va viure entre els anys seixanta i noranta del segle XX, on s'exploraren noves fonts, nous temes i metodologies,

⁵ Maravall destaca que l'ús de les armes de foc serà el realment important d'aquesta "revolució militar", a Maravall, J. A. (1961). "Ejército y Estado en el Renacimiento...", pp. 20.

⁶ L'autor es va basar en l'exèrcit de Maurici de Nassau i el rei succ Gustau Adolf per establir les seves hipòtesis. Roberts, M. (1956). *The Military revolution, 1560-1660*. Belfast. Tot i que no he pogut consultar directament les seves tesis, apareix citat per nombrosos autors, com per exemple a Ribot, L (2006). *El arte de gobernar...* pp. 18

⁷ Parker, G. (1990). *La revolución militar....*

⁸ Black, J. (1991). *A Military Revolution?: Military Change and European Society 1550–1800*. Macmillan Press, citat per Ribot, L. (2006). *El arte de gobernar...* pp. 19

⁹ Borreguero Beltrán, C. (2016). La historia militar en el contexto de las nuevas corrientes historiográficas: una aproximación. *Manuscritos: revista d'història moderna*, 34, 145-176. pp. 149

etcètera.¹⁰ Aquesta renovació va propiciar un augment molt considerable de la producció d'història militar. Aquesta nova història que analitzava també “des de a baix” va propiciar una diversificació i multiplicació de personatges susceptibles de ser estudiats, preocupant-se també dels soldats rasos, esclaus, la població civil i la seva relació amb els exèrcits, i un llarg etcètera.¹¹

Per tant, en els últims anys hem assistit a una proliferació de la producció historiogràfica envers la història militar, amb nous horitzons, metodologies i subjectes d'estudi.¹²

1.2.-L'ADMINISTRACIÓ MILITAR

L'objectiu del present capítol és mostrar les grans dificultats que presentava el sistema de *Consejos* i els problemes als que s'havia d'enfrontar l'alta administració.¹³

Cal diferenciar entre dos mètodes bàsics dins l'administració militar: En primer lloc l'administració directa, controlada per la Corona a través de l'aparell burocràtic, i en segon lloc l'administració indirecta, entesa com aquella basada en els *asientos* i els contractes amb persones en principi sense vincle directe amb la Corona¹⁴. Aquesta administració moderna es va inspirar en el regnat dels Reis Catòlics, els quals a través de l'Ordenança de Tortosa del 8 de gener de 1496 van establir les bases en la gestió de la tresoreria de guerra i la seva estructura; La *Gran Ordenanza* de 1503 va recollir i perfeccionar l'establert a Tortosa¹⁵. Durant el regnat de Carles V l'exèrcit es va administrar, principalment, de forma indirecta¹⁶. La pujada al tro de Felip II va portar un clar intent de reforçar l'aparell administratiu, tot i que el seu successor, Felip III, es va desvincular del procés iniciat pel seu pare, fins al punt que “a partir de 1630,

¹⁰ Ibidem.

¹¹ Ibidem, pp. 153

¹² Un anàlisi molt més profund del desenvolupament de l'historiografia militar espanyola es pot trobar a Ibidem, pp. 145-176

¹³ Un estudi del *Consejo de Guerra* i *Consejo de Estado* el trobem a Fernández Conti, S. (1997). *Los Consejos de Estado y Guerra de la monarquía hispana durante la época de Felipe II (1548-1598)*. (Tesis doctoral) Madrid: Universidad Autónoma de Madrid. recuperat de: <http://repositorio.uam.es/handle/10486/2584> consultat a 26/05/2019. L'autor analitza l'evolució d'ambdós *Consejos* sota el regnat de Felip II, treballant no tant sols els principals canvis que tingueren lloc sinó també els protagonistes i els personatges precursors d'aquests canvis.

¹⁴ Ribot, L. (1983). "El ejército de los Austrias, aportaciones recientes y nuevas perspectivas". *Pedralbes: revista d'història moderna*, (3), 89-126, pp. 104

¹⁵ Ibidem, pp. 94-95

¹⁶ Un treball clàssic al voltant de l'administració del monarca la trobem a Carande, R. (1950). *Carlos V y sus Banqueros: La Hacienda Real de Castilla*. Madrid: Sociedad de Estudios y Publicaciones.

prácticamente toda la maquinaria bélica, las flotas de alta mar, las industrias de armamento [...] así como el proceso de reclutamiento, había pasado a manos de particulares, entregados en asientos a empresas y autoridades locales”¹⁷.

La progressiva evolució dels exèrcits necessitava d’un desenvolupament -o creació- de l’administració militar capaç de mantenir un mínim control sobre tropes i subministraments, evitar els abusos dels oficials, establir una disciplina homogènia i estricta que evités conflictes entre exèrcit i societat civil i instaurar una relació directa entre l’exèrcit i el monarca –cosa que convertia als oficials en delegats de l’autoritat reial¹⁸-. Per a Corvisier, els exèrcits reials moderns -d’origen feudal- no van pertànyer al rei fins que es va consolidar un llarg procés de supervisió, organització i control d’aquests¹⁹. Luís Ribot, a través de la visió de Corvisier, afirmarà que “los ejércitos modernos en sus relaciones con los estados respectivos son una lucha larga de estos últimos para controlarles de forma exclusiva y dirigirles con efectividad”²⁰. A més, afegirà que els dos pilars bàsics de l’administració militar eren el control efectiu del exèrcit i l’organització logística, i aquests dos factors estaven relacionats entre sí; una bona organització propiciava un control efectiu de l’exèrcit, i viceversa²¹. Continuant amb les tesis de Ribot, el perfeccionament –o almenys l’intent- progressiu de la gestió i administració de recursos i tropes era una resposta al conflicte bèl·lic continu en el que es veié submergida la monarquia hispànica. El mateix autor afirma que fou la administració més moderna a Europa al segle XVI²². Per a Thompson, a més, l’administració militar era “una función de la actividad bélica”²³.

El *Consejo de Guerra*, organisme suprem dintre de la jerarquia militar administrativa, fou creat per l’emperador Carles V per donar resposta al progressiu creixement de l’aparell militar. Aquesta institució tenia com a principal missió complir un paper d’òrgan consultiu pels assumptes militars del govern imperial, amb competències en la defensa peninsular, la planificació estratègica i logística, el reclutament, ascensos o la justícia militar, etcètera²⁴. Thompson dirà que el *Consejo de*

¹⁷ Thompson, I. A. A. (1981). *Guerra y decadencia: gobierno y administración en la España de los Austrias, 1560-1620*. Barcelona: Crítica. pp. 14

¹⁸ Ribot, L. (1983). “El ejército de los Austrias...”, pp. 94

¹⁹ Citat per Ribot a Ibidem, pp. 94

²⁰ Ibidem.

²¹ Ibidem.

²² Ibidem.

²³ Thompson, I. A. A. (1981). *Guerra y decadencia...*, pp. 17.

²⁴ Ibidem, pp. 50.

Guerra tenia una triple funció: agent del govern reial, institució representativa de l'estament militar i tribunal administratiu i judicial –amb interessos corporatius propis²⁵.

L'autoritat del *Consejo de Guerra* s'estenia a la Península Ibèrica, nord d'Àfrica i les illes mediterrànies i atlàntiques; els altres territoris de la corona tenien les seves pròpies institucions administratives.

L'any 1586 es va abordar una reforma del *Consejo de Guerra*, el qual estava compost tant per aristòcrates com per experts militars. Es volia resoldre la seva ineficiència degut a les vacants no cobertes i la progressiva acumulació d'assumptes a tractar. Tot això es va fer en el context dels preparatius de la Gran Armada.²⁶ Hi hagué un augment del nombre de càrrecs menors en el *Consejo de Guerra*, tot i que sembla ser que fou insuficient. Entre 1586 i 1587 el rei Felip II va nomenar sis nous consellers –militars experts en la seva majoria-; un procés molt similar va tenir lloc a la *Secretaria de Guerra*, la qual es va dividir en dues seccions –terra i mar- i es va donar preferència a individus coneixedors de l'administració militar²⁷. Aquest procés d'especialització de l'administració va venir acompanyada d'una definició més acurada de les seves funcions dins l'aparell governamental – i una reducció d'aquestes-; l'any 1593 el *Consejo de Guerra* va perdre els seus poders judicials regulars en un intent d'agilitzar l'administració judicial²⁸. Les competències judicials del *Consejo de Guerra* eren limitades i entraven en conflicte amb altres instàncies judicials, com eren les *Chancillerías* i les *Audiencias*, els corregidors, els tribunals eclesiàstics, les justícies locals, a més de les limitacions que imposaven els furs privatis a la Corona d'Aragó o altres territoris fora de la corona de Castella.²⁹

Es van crear un seguit de *Juntas* especialitzades en àmbits específics del món militar, com per exemple la *Junta de Galeras* i la *Junta de Armadas*, especialitzades en l'administració de les tropes i la flota naval a la Mediterrània i l'Atlàntic, respectivament. Al 1604 aparegué la *Junta de Fábricas*, encarregada de supervisar la construcció de vaixells de guerra i la seva reparació. El que veiem és que els conflictes cada cop més destacats als diversos territoris de la Corona varen obligar a dividir l'administració i crear

²⁵ Ibidem pp. 55

²⁶ Ibidem, pp, 51-52

²⁷ Ribot, L. (1983). “El ejército de los Austrias...”, pp. 96

²⁸ Thompson, I. A. A. (1981). *Guerra y decadencia...*, pp. 52-53.

²⁹ A tall d'exemple de l'importància que tenien els furs, el cas d'Antonio Pérez, en temps de Felip II, és modelic. Per tal de fugir de Castella, es va refugiar en els furs d'Aragó, fet que creà una crisi institucional i política de grans dimensions. Pérez, J. (2011) *Historia de España*, Barcelona: Crítica. pp. 188-190

institucions centrades únicament en aquella àrea d'influència. Per a Thompson, la creixent creació de juntes a partir del segle XVII era un sinònim del progressiu desenvolupament aconseguit per l'administració central de guerra, però també significava que les competències i poders del *Consejo de Guerra* es van veure reduïdes i per tant els assumptes militars quedaren sota la decisió d'un gran nombre de cossos consultors poc coordinats³⁰.

Els canvis introduïts en el govern de Felip II no sempre tingueren continuïtat, ja que Felip III va interrompre bona part les reformes iniciades. Entre altres coses, el cos de consellers va tornar a estar format principalment per aristòcrates en detriment dels militars. Aquests canvis, en opinió de Thompson, responen al joc polític de la Cort i no tant a una voluntat de millora administrativa, ja que apunta que hi havia menys consens a les reunions, que els assumptes es tractaven de forma irregular i que els interessos particulars familiars a vegades passaven per davant dels interessos generals³¹. Aquesta situació es va agreujar encara més quan el *Consejo de Guerra* va tornar a adquirir de nou les competències judicials que havien perdut al 1593. Per a Thompson, l'administració militar sota Felip III va mostrar tres defectes fonamentals: la lentitud de la resolució de les consultes, l'incapacitat d'actuar sense permís de la Corona, i per últim la fragmentació *in crescendo* de l'autoritat entre el *Consejo de Guerra*, les juntes, el *Consejo de Hacienda* i la pròpia Corona, fet que generava una divisió de responsabilitat i confusió de competències i jurisdiccions³².

1.2.1.- ELS PROBLEMES DE L'ADMINISTRACIÓ.

Les funcions dels diversos *Consejos* xocaven en moltes ocasions amb altres òrgans i institucions ja que els límits de les seves competències no estaven ben delimitats ni eren rígids, cosa que generava conflicte i tensions, fins i tot dins de la seva àrea de influència. Per a Thompson, aquest problema, lligat a la gran complexitat del sistema de consells hispànic, varen provocar una progressiva acumulació d'assumptes i per tant es va originar certa lentitud en la presa de decisions, especialment en termes

³⁰ Thompson, I. A. A. (1981). *Guerra y decadencia...*, pp. 53-54.

³¹ Ribot, L. (1983). "El ejército de los Austrias...", pp. 97.

³² Thompson, I. A. A. (1981). *Guerra y decadencia...*, pp. 53-57.

jurídics; això el porta a afirmar que el *Consejo de Guerra* mai va funcionar adequadament³³.

D'altra banda, els estudis de Thompson i Parker demostren que els abusos dels oficials encarregats de les pagues i la distribució de vivers -*veedores* i *contadores*- eren una constant³⁴, ja que aquestes figures tenien el deure de portar un registre de les entrades i sortides autoritzades de soldats i material, i “en definitiva eran sus faltas las reponsables de la mayor parte de los abusos de la administración”³⁵. Ens trobem per tant davant d'un cos burocràtic propici a la corrupció i la cobdícia, i en opinió de Thompson, això era resultat d'una insuficiència en el control d'aquests oficials per part de l'administració. El mateix autor creu que això fou causat per “debilidades estructurales más profundas” en la naturalesa dels càrrecs i en els processos de selecció, a més d'una maquinaria disciplinària insuficient³⁶. La necessitat de donar resposta a les exigències cada cop més elevades de l'administració va portar a una expansió administrativa, que requeria de més personal. La inestabilitat econòmica obligava a oferir salaris a la baixa a més d'inadequats i lluny de les expectatives dels candidats, fet que pot explicar la corrupció entre aquests càrrecs, els quals compensaven un sou reduït amb altres formes d'obtenció de recursos; això va originar que el personal reclutat fos cada cop menys idoni. En la mateixa línia, Luís Ribot creu que hi ha quatre factors cabdals per a explicar les problemàtiques que sofria l'administració: la inexistència d'una professionalització de la totalitat de càrrecs dins l'administració econòmica de l'exèrcit, les vinculacions locals de molts dels càrrecs, la patrimonialització progressiva d'algunes oficialies i la venalitat dels oficis militars³⁷.

De forma molt més somera, Yun destaca que “todo el sistema, desde la esfera militar a la financiero-fiscal, constituía una complicada y conflictiva maquinaria cuyas maniobras se veían encarecidas por ellas mismas y estaban permanentemente presididas por mala administración, el fraude y la corrupción”³⁸. Seguint les tesis de Yun, creu que la Corona, ancorada en un finançament basat en els pactes amb les forces locals, no va

³³ Ibidem pp. 55-56

³⁴ Thompson, I. A. A. (1981). *Guerra y decadencia...*, pp. 62-64 i Parker, G. (2000). *El ejército de Flandes y el camino español, 1567-1659: la logística de la victoria y derrota de España en las guerras de los Países Bajos*. Madrid: Alianza. pp. 203 i ss.

³⁵ Thompson, I. A. A. (1981). *Guerra y decadencia...*, pp. 62.

³⁶ Ibidem pp. 65

³⁷ Ribot, L. (1983). “El ejército de los Austrias...”, pp. 101.

³⁸ Yun, B. (2004). *Marte contra Minerva. El precio del imperio español, c.1450-1600*. Barcelona: Crítica, pp. 333

ser capaç de desenvolupar un sistema burocràtic més eficaç ni de donar resposta a les necessitats econòmiques fruit dels cada cop més elevats costos militars³⁹

Si aquest era el balanç de l'administració directa, la seva substitució progressiva pel contracte d'empresaris militars i contractes d'*asientos* va augmentar encara més la dificultat de l'Estat per a controlar i centralitzar l'administració de l'exèrcit. Per a Thompson, “elegir entre administración y asiento era tomar una decisión acerca de la naturaleza misma del estado”⁴⁰.

En suma, el recurs de l'*asiento* i la seva expansió s'ha interpretat per Thompson com el “reconeixement” del fracàs de l'Estat en l'intent de controlar de forma efectiva tant l'administració com exèrcit. Sosté que això va suposar un pas enrere en el progrés envers el control efectiu de l'exèrcit per part de l'Estat⁴¹.

Altres autors, com David Parrott, han qüestionat aquesta visió. Sosté que és possible un creixement del poder del Estat i un desenvolupament de la participació privada en el camp militar. Opina que fou la coexistència el més habitual, i afirma que la relació entre l'administració pública i els absentistes privats no suposava els guanys d'uns en detriment dels altres. Creu que l'interessant és analitzar les relacions entre ambdues esferes en els seus contextos històrics determinats⁴².

Rafael Torres Sánchez opina que escollir entre administració o *asiento* com a forma d'entendre la naturalesa de l'Estat –tal i com afirma Thompson- significa limitar-ne l'estudi i no entendre allò que veritablement preocupava a l'Estat, que era aconseguir subministres –per tal de donar resposta a les necessitats bèl·liques i per tant imposar la seva hegemonia-.⁴³ Altres autors, com C.R. Phillips, sostenen a través de l'estudi de la

³⁹ Ibidem, pp. 335

⁴⁰ Thompson, I. A. A. (1981). *Guerra y decadencia...*, pp. 315

⁴¹ Ibidem, pp. 315-316

⁴² Parrott, D. (2012). *The business of war: Military enterprise and military revolution in early modern Europe*. Cambridge: Cambridge University Press, citat per Torres Sánchez, R.(2013). “Administración o asiento. La política estatal de suministros militares en la Monarquía española del siglo XVIII”. *Studia Histórica: Historia Moderna*, 35, 155-199. pp. 161-162.

⁴³ R. Torres Sánchez cita els treballs d'Antonio Jiménez Estrella i Alicia Esteban Estríngana en relació a la pólvora. Aquests autors afirmen que en el pas de l'administració pública al *asiento* no estava en joc la “naturaleza del Estado”, sino el “desarrollo económico que sostenía la fortaleza de ese Estado”. Jiménez Estrella, A. (2010). “Asentistas militares y fraude en torno al abastecimiento de pólvora en el reino de Granada (siglo XVI)”, *Investigaciones históricas: Época moderna y contemporánea*, 30, pp. 11-30 i Esteban Estríngana, A. (2006). “El suministro de pólvora en el ejército de Flandes. Sobre la gestión directa y delegada del aprovisionamiento militar (siglo XVII)” a García Hernán, E. i Maffi, D. (Coord.): *Guerra y sociedad en la Monarquía Hispánica. Política, Estrategia y Cultura en la Europa Moderna (1500-1700)*. Madrid: Laberinto-MAPFRE-CSIC, vol. II, pp. 473-522.

contractació de constructors privats per a construir bucs de guerra que tant sols quan l'Estat es considerava suficientment fort per a fer complir allò que volia imposar – ordenances i lleis- va començar a establir contractes privats.⁴⁴ Per tant, la administració indirecta s'imposaria en moments de fortalesa de l'Estat, al contrari del que opina Thompson.

L'assimilació d'un sistema indirecte podia ser una resposta a les necessitats de la conjuntura politicosocial i no tant a les dificultats administratives que es presentaven. En aquesta línia argumental, Luís Ribot sosté que el prestigiós exèrcit del que va disposar la monarquia hispànica no podria existir amb una administració militar deficient o un control inexistent per part de l'Estat⁴⁵. És innegable que existien errors i problemes administratius que podien fins i tot elevar el cost del manteniment de l'exèrcit o crear problemes disciplinaris, com els motins o les desercions. Però com sosté Parker “la realidad fue que el rey de España no perdió nunca el control de su ejército. La dirección política de las fuerzas armadas españolas estuvo siempre en manos de civiles; no hubo nunca un Wallenstein”⁴⁶. El camí més curt entre Espanya i els Països Baixos té una distància d'unes vuit-centes milles; seria possible mantenir un exèrcit a tanta distància, sense una administració militar competent? Resulta innegable el fet de que es va poder mantenir un exèrcit a una distància molt llunyana dels centres administratius de la Corona i això suposa una gesta logística i militar evident. Lluís Ribot reitera que l'administració militar espanyola fou la més perfeccionada d'Europa entre els segles XVI i XVII, tot i que apunta que el fracàs final de l'imperialisme dels Àustries recau en la desproporció dels seus objectius i en la participació desigual dels diferents membres de la Corona, i no tant en els problemes existents dins l'administració militar⁴⁷. Crec que aquesta hipòtesis és molt potent; i si el problema no era tant una mala administració, sinó una administració desbordada davant la quantitat de problemàtiques a les que s'enfrontaven? Crec que és un tema que cal reflexionar amb més profunditat, ja que sembla molt evident que la corrupció dins l'administració era quelcom extens, a més de les limitacions tecnològiques del moment que impediien una major coordinació i control efectiu dels membres que

⁴⁴ Phillips, C. R. (1991). *Seis galeones para el rey de España: la defensa imperial a principios del siglo XVII*. Madrid: Alianza Editorial, citat per Torres Sánchez, R.(2013). *Administración o asiento...*, pp. 162-164.

⁴⁵ Ribot, L. (1983). “El ejército de los Austrias...”, pp. 106

⁴⁶ Parker, G. (2000). *El ejército de Flandes y el camino español...*, pp. 162.

⁴⁷ A Ribot, L. (1983). “El ejército de los Austrias...”, pp. 105-106.

composaven l'administració. Poder la combinació de tots aquests factors va provocar que fos difícil un desenvolupament més efectiu de la burocràcia militar.

1.2.2.- FLANDES I LA FIGURA DEL GRAN CAPITÀ GENERAL

Flandes, Itàlia i les Índies quedaven fora de la jurisdicció del *Consejo de Guerra*. A tall d'exemple tractarem l'administració militar a Flandes, estudiada en profunditat per Geoffrey Parker, com exemple de les diferències entre administracions d'un mateix imperi, la qual cosa ens ajudarà a entendre encara més que hi ha darrere el concepte de monarquia composta⁴⁸.

La màxima autoritat militar i administrativa des de l'arribada del duc d'Alba al 1567 fins al 1706 –fi de la presència espanyola a Flandes- fou el *Gran Capitán General*, assessorat pel *Consejo de Guerra* de Flandes⁴⁹. Aquesta figura va arribar a sostenir un poder enorme i es va consolidar com la màxima representació del poder estatal al territori; la seva influència fou destacada en temes de justícia militar i d'Hisenda. Segons Parker, “hasta 1595 el capitán general actuó como tribunal supremo para todas las causas criminales y civiles relacionadas con el personal militar. No había apelación, ni siquiera al rey”⁵⁰. L'àmbit financer estava dividit principalment en dos departaments, el tresor militar i la *contaduría de sueldo*. Tot i que els seus funcionaris principals eren nomenats pel rei, no podien dur a terme cap acció sense permís del capità general, ja que “no podían actuar sin libramientos firmados por el capitán general ni negarse a pagarlos. [...] fue el capitán general quien decidió cómo y cuándo había de emplearse el dinero del rey con que contaba el tesoro militar”⁵¹.

El capità general s'envoltava – a més de sustentar-lo - d'un gruix de persones afins a ell. Tenia la capacitat de concedir recompenses als soldats, i fins i tot podia atorgar càrrecs militars, tals com governador de ciutats conquerides, coronels, mestres de camp o capitans de companyia –potestat exclusiva del rei a la resta de territoris-. Era el capità general qui decidia com s'havia de desplegar l'exèrcit, el seu potencial, composició i distribució. Va arribar a controlar les activitats de fins a cent-mil homes; distribuïa la paga de forma arbitrària -aproximadament sis milions de florins- i fins i tot va arribar a firmar

⁴⁸ En aquest sentit, Yun indica que “para 1556, éste [la Corona] era aún un entramado muy delicado, una *monarquía compuesta* muy diferente según los reinos”. Yun, B. (2004). *Marte contra Minerva...*, pp. 325

⁴⁹ Ribot, L. (1983). “El ejército de los Austrias...”, pp. 100.

⁵⁰ Parker, G. (2000). *El ejército de Flandes y el camino español...*, pp. 148.

⁵¹ *Ibidem*, pp. 148-149.

la pau o declarar la guerra, com don Juan d'Àustria, qui va declarar la guerra als Estats Generals l'any 1577 -aquesta potestat en principi era monopoli del monarca⁵². Si bé els capitans generals estaven controlats exhaustivament pel *Consejo de Guerra* o els virreis a les Índies, i també limitats per les audiències en tot allò relacionat amb l'administració de justícia, a Flandes no trobem cap institució permanent capaç d'equilibrar el poder desmesurat del capità general. La llunyania geogràfica i la dificultat de les comunicacions entre Flandes i Castella impossibilitava un control eficaç des del govern central. Tot i això, existien mètodes de control per aquelles zones fora de la jurisdicció del *Consejo de Guerra*. A través de la *Contaduría Mayor de Cuentas*, es a dir, mitjançant el control de diners que rebia l'exèrcit de la hisenda pública. La *Contaduría* era un òrgan "meticuloso, incorruptible i aparentement infalible. Descubría a tiempo el menor chanchullo y malversación de los fondos públicos"⁵³; això permetia un control bastant estricte de l'exèrcit. Tot i això, era una institució molt lenta, degut al poc personal del que disposava i la gran quantitat de tasques que tenia assignades.

Veiem que a Flandes la figura dominant fou el Gran Capità General. Tot i el seu enorme poder i influència, estava amb les mans lligades: Si no rebia els recursos de la Corona, es trobava en una situació molt compromesa envers els seus soldats, ja que podia esclatar el motí i la revolta al no rebre la paga. Per tant, la conclusió a la que arribo es que existia un joc d'equilibris entre les diverses forces que conformaven el regne, una mena de pacte tàcit entre les màximes autoritats per tal d'assegurar-se la major efectivitat possible. Una altra conclusió que extrec de la figura del capità general es que, altre cop, desvincula l'idea d'un rei absolut, reforçant encara més la tesis d'una monarquia composta, conformada de diversos poders i figures polítiques destacades amb un joc d'equilibri polític constant.

1.3.- LOGÍSTICA I MOBILITZACIÓ: L'ESTAT AL SERVEI DE L'EXÈRCIT

L'augment de soldats en els exèrcits obligava a pensar noves metodologies per tal d'aconseguir moure un gruix tant gran d'homes. La primera resposta fou la creació d'exèrcits permanents, cosa que evitava la mobilització constant de soldats. Aquest recurs

⁵² Ibidem, pp. 149-150.

⁵³ Ibidem.

no fou exclusiu de la monarquia hispànica, ja que per exemple els Tudor crearen guarnicions permanents a les zones frontereres⁵⁴.

L'extensió de la monarquia, que esdevenia ja Imperi al segle XVI, obligava a crear estructures i sistemes de comunicació amb la capacitat de donar resposta a les necessitats d'aquells territoris lluny de la Cort. Això va originar la creació d'un sistema de correus efectiu per a transmetre missives de forma més efectiva per arribar fins als territoris més recondits. S'organitzaren serveis de transport de metalls preciosos i subministres amb caravanes protegides. Però el problema principal era el trasllat d'un exèrcit, ja que el nombre d'efectius era enorme. Es tractava d'una mobilització lenta i irregular, la qual requeria de subministres i allotjaments; no només calia rapidesa, sinó també seguretat per a la tropa. Per a resoldre aquest problema, els estats van crear el que Parker defineix com "corredores militares", itineraris establerts que unien diferents territoris i facilitaven la mobilització.⁵⁵ El propi autor creu que la consolidació d'aquests itineraris va ajudar a resoldre els problemes tècnics –mobilització de la tropa- i polítics –protecció diplomàtica-

El més conegut probablement és el anomenat "*Camino Español*", ideat pel Cardenal Granvela al 1563. Les conseqüències pels pobles que es trobaven al llarg del recorregut dels corredors militars podien ser tant negatives com positives. Les negatives sorgien dels serveis que se'ls obligava a prestar a les tropes –allotjament, alimentació...- com també ser sotmesos a greuges i la desconsideració dels soldats. Els beneficis que aquests pobles podien obtenir radicaven en que els exèrcits sempre estaven necessitats tant d'aliments com de productes manufacturats, cosa que beneficiava a comerciants, sectors artesanals i agricultors i ramaders; de totes maneres sempre podia passar que les demandes dels soldats superessin la voluntat o capacitat dels habitants –o la seva capacitat adquisitiva no fous suficient- i no era estrany que apareguessin queixes d'espòli. D'altra banda, tant les rutes marítimes com terrestres tenien el risc de les incursions de bandolers o d'atacs navals –ja fos de tropes independents com d'estats competidors-. A més, el control dels itineraris i corredors fou l'origen de conflictes entre diversos governs de l'època⁵⁶

⁵⁴ Parker, G. (2000). *El ejército de Flandes y el camino español...*, pp. 63.

⁵⁵ *Ibidem*, pp. 90

⁵⁶ Per exemple, al 1621 els Habsburg perden el territori d'Alsàcia, cosa que els va privar d'un corredor als Alps, a *Ibidem*, pp. 90 i ss

Per tal de facilitar la mobilització de tropes, es varen introduir innovacions tècniques, i en aquest sentit cal destacar la construcció de ponts –aquells creats per a una necessitat militar puntual eren destruïts posteriorment per tal d’evitar que fossin utilitzats pels enemics- o túnels⁵⁷; no podem obviar a més el paper fonamental que tingueren els *zapadores*, determinants per a reduir el temps requerit per a recórrer una distància concreta. El seu paper era el de facilitar el pas de l’exèrcit construint ponts, ampliant els camins o bé buscar solució a possibles dificultats que presentés el terreny –com sots que poguessin afectar els carros-, a més de preparar el terreny on es preveia que tindria lloc una batalla-com per exemple la creació de trinxeres-.⁵⁸

La creació dels itineraris va ser clau a l’hora de desenvolupar estratègies per tal de poder mobilitzar un contingent de forma eficaç i ràpida. Permetia als òrgans encarregats establir en quins punts seria necessari millorar els camins, crear ponts o bé allotjar-se. Però el problema principal era el de l’allotjament i alimentació de la tropa, ja que a més dels soldats es mobilitzaven molts altres individus que també necessitaven aliments –prostitutes, ajudants, cuiners...-⁵⁹

Aquest capítol serveix, com a conclusió, per veure que l’administració central va buscar solucions i alternatives per tal de millorar les comunicacions entre els seus territoris. Aquesta necessitat d’un cos especialitzat a l’hora d’elaborar estratègies i desenvolupar noves tècniques per tal de facilitar les comunicacions, en la meua opinió, va ajudar a un desenvolupament de l’enginyeria aplicada en el camp militar. Tot i això, aquests itineraris, com s’ha destacat, foren font de conflictes entre Estats, cosa que ens pot indicar la gran importància que van arribar a tenir en un món on d’Antic Règim on les comunicacions entre territoris eren molt dificultoses.

⁵⁷ Parker cita, al 1480, la construcció d’un túnel als Alps, a *ibidem*, pp. 90 i ss

⁵⁸ En aquest sentit, podriem definir als *zapadores* com a enginyers militars. Respecte el paper i funció de la ingenieria militar, resulta interessant el següent estudi: Cámara, A. (coord.) (2005). *Los ingenieros militares de la monarquía hispánica en los siglos XVII y XVIII*. Madrid: Ministerio de Defensa.

⁵⁹ Parker destaca tres mètodes principals per tal d’alimentar un exèrcit en moviment: La creació de magatzems permanents d’aliments en aquells itineraris més freqüents, l’apropiació per allí on passaven – amb o sense indemnització per a la població-, fet que generava greus problemes amb els autòctons del territori i la creació de *étapes* militars a l’alçada del 1550, pobles on es portaven i es distribuïen les provisions per a la tropa. Aquest sistema ,però, no tingué gaire èxit i tingué poca utilització a la monarquia hispànica. Parker, G. (2000). *El ejército de Flandes y el camino español...*, pp. 128

2.-ELS TERÇOS

2.1.- EL NAIXAMENT DEL TERÇ

Com hem vist al l'inici del treball, a finals del segle XV apareix una progressiva tendència envers la predominança de la infanteria en el gruix dels exèrcits en detriment de la cavalleria. Aquest procés es veu reforçat per l'establiment d'un seguit d'ordenances que busquen regular el nou paradigma militar naixent. Es creen noves oficialies dins l'exèrcit, tals com el *Maestro de Campo*, l'*alférez* o el sergent, les quals tractarem amb més detall posteriorment.

Les guerres que tingueren lloc a Itàlia i nord d'Àfrica a inicis del segle XVI, junt amb altres batalles destacades com Bicocca (1522) i Pavia (1525) foren una prova del triomf de la infanteria hispànica –basada en piquers i arcabussers- i un laboratori on desenvolupar noves tàctiques militars⁶⁰. Aquesta combinació entre piquers i arcabussers fou la llavor que portaria mes endavant a l'aparició del terç, unitat essencial de l'exèrcit hispànic entre els segles XVI i XVII⁶¹.

El paper de l'emperador Carles V fou bàsic per a la creació dels terços. L'annexió de l'Estat de Milà, l'any 1535, va ésser interpretat com el moment més àlgid del seu regnat en l'àmbit militar. Aquesta conquesta va convertir el Milanesat en el bastió pel control del centre d'Europa, espai de conflicte geopolític amb la monarquia francesa que anhelava el control del territori; cal a més tenir present per a entendre el paper estratègic del Milanesat, la pressió otomana de Solimà el Magnífic i el joc polític de les potències locals. Això va fer que Carles V considerés la necessitat d'establir un cos permanent de veterans espanyols en el territori per tal de protegir-lo⁶².

⁶⁰ En aquest sentit, considero important destacar el geni militar de Don Gonzalo de Córdoba, conegut com el Gran Capitán. A tall d'exemple, indico dos articles al voltant d'aquest personatge i les innovacions militars que va introduir. Rodríguez Hernández, A. J. i Mesa Gallego, E. de (2015). "Del Gran Capitán a los Tercios: la herencia de Gonzalo Fernández de Córdoba en los Ejércitos de los Austrias (siglos XVI y XVII)". *Revista de Historia Militar*, pp. 143-188; i Jiménez Estrella, A. (2004) "Don Gonzalo de Córdoba: el genio militar y el nuevo arte de la guerra al servicio de los Reyes Católicos", *Chronica Nova*, nº 30, pp. 191-211. Jiménez Estrella reivindica la figura del Gran Capitán, ja que segons indica, la seva figura ha estat menystinguda per una part de la historiografia anglosaxona.

⁶¹ Ribot, L. (2006). *El arte de gobernar...* pp.20

⁶² Quatrefages, R. (2018). "Los Tercios durante el siglo XVI". *Despertaferro: Los Tercios (1) s. XVI*, 14-22, pp. 20-22

La coneguda com a Ordre de Gènova de 1536 va traduir a la legislació militar aquesta voluntat política del monarca i va suposar la reorganització de totes les tropes estacionades als territoris d'Itàlia. Aquesta reforma va donar lloc al naixement dels terços, entesos com una nova tecno-estructura -un concepte encunyat per René Quatrefages⁶³-. L'aplicació de l'ordre va suposar un canvi fonamental dins l'exèrcit, ja que transformava i donava nou contingut conceptual a l'antiga organització militar dividida en terços -terç de cavalleria, infanteria i artilleria-⁶⁴.

Les mesures feien referència a la inspecció, control i tresoreria de l'exèrcit, a més de fixar un augment de sou pels capitans, *alféreces* i sergents. Amb tot, el més important fou la nova concepció implícita del terç:

“La infantería española del tercio de Nápoles y Sicilia que reside en el dicho nuestro ejército, está pagada hasta en fin del mes de septiembre próximo pasado de este presente año, y la del tercio de Lombardía hasta mediado del mes de octubre de este dicho año, y los (soldados) del tercio de Málaga que quedaron en Niza, y la compañía de Jaén que sirve en el dicho nuestro ejército, hasta el 25 del dicho mes de octubre.”⁶⁵

Autors com Quatrefages es plantegen si l'ús en aquest document de la paraula “terç” manté la connotació antiga -divisió en tres cossos de l'exèrcit- o bé planteja una nova concepció⁶⁶. Per a hom presenta dificultat trobar-hi resposta, ja que en primer lloc sembla fer referència a la divisió antiga, però més endavant parla del “Tercio de Lombardía” com si es tractés ja d'una unitat diferenciada. El mateix Quatrefages creu que aquesta nova organització és una resposta a les necessitats estratègiques del moment. Com hem destacat, el Milanesat tenia una importància estratègica destacada, i calia defensar el seu territori. A través d'aquesta ordre s'establiren un seguit de regiments, que reberen el nom de *Tercio de Lombardía*, mentre que les tropes estacionades al regne de Nàpols se'ls denominava com *Tercio de Nápoles y Sicilia* –posteriorment Sicília va esdevenir un terç diferenciat de Nàpols-. Es feia referència també al terç de Málaga, el qual tingué un caràcter estacional i en cap cas permanent. La denominació de les companyies de terços

⁶³ Ibidem, pp. 22.

⁶⁴ Ribot, L. (1983). “El ejército de los Austrias...”, pp 91 i ss.

⁶⁵ Citat a Quatrefages, R. (1996). *La revolución militar moderna: el crisol español*. Ministerio de Defensa, Secretaría General Técnica. Annex 1

⁶⁶ Ibidem, pp. 316.

estigué influenciada bé pel nom del seu capità bé per la localització geogràfica -Terç de Sande, de Flandes, etcètera-⁶⁷.

Cada terç es va dividir en dos regiments d'arcabussers, mostra de la puixant importància de la pólvora; cada regiment –conegut com a *compañía*- es composava d'uns tres-cents homes, al capdavant de les quals hi havia un capità, màxim comandament⁶⁸. L'oficialia de cada companyia es composava d'*alférez*, caporal i sergent, auxiliats per *pífanos* i tambors per a difondre les ordres. La infanteria estava especialitzada segons l'armament entre piquers, escopeters i arcabussers. Cal destacar la prohibició d'admetre soldats i oficials que no fossin d'origen espanyol, tot i que aquells soldats que ja en formessin part de la tropa i fossin d'altres indrets no serien separats del servei⁶⁹. Aquesta “preferència nacional” feien exclusiu a naturals d'Espanya el comandament. En la meua opinió, es tracta d'una voluntat d'evitar el conflicte amb els soldats, ja que podia ser font de problemes el fet de ser comandat per un oficial de diferent “nacionalitat”⁷⁰, a més de complir una funció cabdal en el joc polític amb la noblesa i permetre eliminar competència de cares a ocupar oficialies i càrrecs pels fills de les grans famílies aristocràtiques.

S'assignava un *canciller* –nomenat pel monarca o el capità general d'un territori- per a cada companyia, el qual tenia com a missió mantenir un registre dels pagaments i llicències. Era necessari que fos “*de fidelidad y habilidad*” i que no tingués cap mena de vincle amb el capità. Havia de conèixer els soldats, i ajudava als *veedores* i *contadores* a l'hora de distribuir la paga, a més de registrar els reclutaments i llicències expeses pels capitans per tal de documentar el temps de servei d'un soldat i la paga que li corresponia. Per tal de conèixer als soldats, era necessari que dugués a terme un seguiment exhaustiu

⁶⁷ Ibidem, pp. 317.

⁶⁸ Usualment, un terç constava de déu companyies. Per tant, cada Terç suposava un contingent aproximat d'uns tres mil homes, tot i que podia variar segons la conjuntura i les necessitats militars del moment. Quatrefages, R. (2018). “Los Tercios durante el siglo XVI”, pp. 14 i ss.

⁶⁹ Ibidem, pp. 14.

⁷⁰ La gran quantitat d'identitats culturals-o si es prefereix, “nacions”- dins l'exèrcit dels Àustries es quelcom complex, i era font de conflictes dins el gruix de l'exèrcit. Per tal d'evitar enredar la lectura desenvolupant un tema de llarg abast, hom prefereix citar autors versats sobre el tema, per tal de que el lector en tingui una referència en cas d'estar-hi interessat, a saber: Ribot, L. (2008). “Las naciones en el ejército de los Austrias”, a Castellano, J.L., López, M. L., *Homenaje a Antonio Domínguez Ortiz*, Granada: Universidad de Granada, v. 1, pp. 799-820; Ribot, L. (2006). “El ejército de los Austrias (siglos XVI-XVIII)” a *Aproximación a la historia militar de España*, Ministerio de Defensa, v.1, pp. 185-197; Martínez Ruiz, E. (2008). *Los soldados del Rey. Los ejércitos de la Monarquía Hispánica (1480-1700)*. Madrid: Actas.

del nom, edat, lloc de naixement, nom dels pares i trets característics de cada infant, per tal d'evitar la suplantació –i per tant possibles intents d'estafa-⁷¹.

Cal destacar, però, que els terços espanyols eren una petita part del gran exèrcit hispànic. Si bé es destacaren com soldats d'elit, eren un grup minoritari si ho comparem amb el cos d'infanteria estrangera, compost tant de mercenaris com de tropes imperials, de la cavalleria o de l'artilleria⁷².

Tot i que aquesta ordenança de 1536 va establir les bases de l'organització de l'exèrcit, al llarg de la centúria del cinc-cents es van introduir modificacions per a donar resposta a les necessitats del moment. El canvi més usual fou el del nombre variable de soldats que havia de compondre un terç, per tal d'adequar-se a contingències sociopolítiques que ho determinessin, com podien ser crisis demogràfiques, problemes de reclutament o les necessitats militars que donaven peu a fer-ne variar el nombre d'integrants.

2.2.- ORGANIZACIÓ DEL TERÇ

Per a l'anàlisi del present tema, em basaré principalment –tant en estructura com en informació- en el treball realitzat per René Quatrefages a la seva monografia *Los Tercios*, ja que s'ha consolidat com el referent clàssic en el tema que ens ocupa i ofereix una dissecció i anàlisi de les companyies de terços francament excel·lent. En la composició de la *compañía*, diferenciem: soldat, caporal, sergent, *alférez*, *piñans* i tambors, *furriel*, barber, capellà i capità.

En opinió de Quatrefages, existien dos grans grups de soldats: aquells que executaven les ordres⁷³ i aquells que tenien “mando” –entès com una mínima capacitat de comandament-⁷⁴.

Hi havia tres fonaments exigits a un soldat, a saber:

⁷¹ Quatrefages, R. (1996). *La revolución militar moderna...*, pp. 319.

⁷² Ibidem, pp. 322.

⁷³ El soldat ras era anomenat *pica seca*, degut a la precarietat del seu armament. Era el més mal pagat de l'exèrcit. A mesura que un soldat obtenia més i millor armament, augmentava el seu salari i consideració dins l'exèrcit –no estava considerat econòmicament ni socialment de mateixa manera una *pica seca* que un arcabuser, per exemple-. Quatrefages, R. (1983). *Los Tercios*, Madrid. pp. 257

⁷⁴ Ibidem

1.-Obeir als oficials sense dubtar.⁷⁵.

2.- Estar armat degudament i procurar que les armes estiguessin preparades per al combat, tenint cura d'elles i mantenir-les per a estar disponibles immediatament.

3.-Seguir la bandera de la companyia fins a les últimes conseqüències.

Per a Quatrefages, el compliment d'aquests tres punts explica l'èxit que aconseguiren els terços als camps de batalla⁷⁶.

Entre aquells soldats amb funcions de comandament, cal esmentar, des de baix a dalt:

A)El caporal: La seva funció principal era la de líder d'escamot -format per vint-i-cinc homes- i era escollit pel capità d'entre els soldats més virtuosos però sobretot experimentats. Podia suplir al sergent en cas d'indisposició –ja fos per malaltia, llicència...- A més, era indispensable que fos capaç llegir i escriure adequadament.

Tenia l'obligació vetllar per la disciplina de la tropa i el compliment de les normes. Podia amonestar aquells soldats que incomplissin la llei, però mai sotmetre'ls a càstigs físics. Tenia cura de la formació de nous reclutes, i tractava d'incentivar les relacions entre la soldadesca – per tal d'evitar tensions i afavorir un ambient òptim⁷⁷.-

B)El sergent: era el principal responsable de la disciplina dins el terç. Havia de ser un soldat experimentat i versat en l'escriptura i la lectura, ja que era l'encarregat de fer les llistes per a les pagues, allotjaments, revistes, llicències... El sergent es diferenciava per ser portador d'una alabarda, símbol distintiu del seu càrrec. Si cali amonestar a un soldat per un acte delictiu de manca de disciplina, podia disminuir parcial o totalment el seu salari, a més de poder arrestar aquells soldats que infringien la normativa, però en cap cas alliberar-los.

Respecte la instrucció de nous reclutes era qui decidia l'arma en la que s'especialitzaria cada soldat. Realitzava visites sorpresa ocasionals en els allotjaments de la tropa per tal d'evitar activitats il·lícites o la gestació de motins per part dels soldats més descontents.

⁷⁵ “En relación a los soldados, hombres dotados de voluntad, la disciplina consiste fundamentalmente en la obediencia”. L'obediència tindrà una importància fonamental en els exèrcits, i contrariar una ordre o no acceptar les directrius transmeses per un oficial era un delictes molt greu. Maravall, J. A. (1961). “Ejército y estado en el Renacimiento...” pp. 22 i ss.

⁷⁶ Quatrefages, R. (1983). *Los Tercios...*, pp. 257

⁷⁷ *Ibidem*, pp. 263.

Les seves competències s'estenien a tasques administratives, socials, disciplinàries, de vigilància, etcètera, i s'havia de dedicar “en cuerpo y alma” al servei del monarca⁷⁸. Aquesta multiplicitat de tasques el convertia en un càrrec a vegades poc desitjat i feixuc, ja que la remuneració econòmica que rebien no s'equiparava a les tasques que duia a terme

C) L'*alferez*: Era de la màxima confiança del capità, la seva mà dreta; Era el responsable de la bandera de la companyia, representació del seu honor i orgull, símbol de la reputació i valor. L'*alferez* havia de ser d'origen espanyol, i calien mínim cinc anys de servei militar per a poder ocupar el càrrec.

D) El *Furriel*: era l'encarregat d'anotar els subministres rebuts –com municions o armes- i s'encarregava de la distribució de les racions diàries i les tasques rutinàries als soldats. Tot i això, la seva principal funció era la de preparar els allotjaments, tant en guarnició com en campanya; obtenia una *patente* del capità, que servia com a document acreditatiu davant els municipis o autoritats locals. S'avançava al gruix del exèrcit per tal de tenir els allotjaments llestos per quan arribés la tropa.

E) El capità era l'oficial de major graduació dins la companyia, i per tant el càrrec més reputat i desitjat. Exercia d'intermediari entre els comandaments superiors i la soldadesca. Aquesta reputació de la figura del capità estava fortament influenciada pel mitificat record dels grans capitans d'inicis del segle XVI, com Don Gonzalo de Córdoba.

Hi havia dos mètodes pels quals es podia arribar a capità; en primer lloc, si es feia una lleva de nous reclutes, el *Consejo de Guerra* escollia a la Cort els nous capitans. En segon lloc, si es tractava d'una vacant dins d'una companyia ja organitzada, eren els Capitans Generals els encarregats de designar un nou capità. En ambdós casos era necessari rebre la *patente* que acreditava al nou capità com a tal.

Era responsabilitat del capità escollir els seus oficials dins la companyia, tasca delicada, ja que havia de procurar que fossin competents però també havien de ser justos en la seva elecció per tal d'evitar el conflicte entre soldats. Una mala elecció dels oficials menors podia resultar fatal, ja que es trencava el bon funcionament de la companyia.

⁷⁸ Ibidem.

Cada Terç estava compost per una superestructura d'alts càrrecs els quals s'encarregaven de supervisar el bon funcionament de les diverses companyies. Diferenciem diversos càrrecs, a saber:

A) El sergent major: nomenat pel Capità General del territori, exercia la supervisió de tots els sergents del seu terç. Estava sota les ordres del *Maestre de Campo* i transmetia les ordres a la resta d'oficials. Les seves activitats estaven vinculades als preparatius i desenvolupament del combat. Era necessari que gaudís d'un extens coneixement de l'art de la guerra. El seu símbol distintiu era un bastó de comandament petit. La figura del Sergent Major estava en xoc constant amb la figura del capità-cobraven el mateix sou tot i estar reconeguts superiors jeràrquicament-, ja que limitava la seva autoritat.

Era cabdal que tingués coneixements d'aritmètica i matemàtica; també s'encarregava dels desplaçaments de la companyia i col·laborava en els allotjaments dels soldats amb el *furriel* major. Per a una major efectivitat en la formació dels escamots, era capital que conegués els efectius de cada companyia i la especialització d'armes de cada una.

Era el principal encarregat de la seguretat del terç; establí els encarregats de la vigilància i donava les instruccions i contrasenya -paraula clau per evitar infiltrats- diàries als guàrdies. Feia inspeccions aleatòries per tal de cerciorar-se del bon funcionament dels mecanismes defensius. Els efectius destinats a la vigilància no podien retirar-se fins l'ordre directa del Sergent Major o d'un subordinat seu.

B) El *Maestre de Campo*: aquesta era la màxima autoritat dins el terç, a més de ésser capità d'un regiment –com veurem posteriorment, la seva companyia era la més reputada dins el terç-. Calia una gran experiència militar i coneixements de l'art de la guerra per a poder comandar de forma efectiva les tropes, ja que sota el seu comandament tenia un gran nombre de soldats. No era estrany que un *Maestre de Campo* actués com a Capità General en absència d'aquest.

Comptava amb un equip d'auxiliars designats pel Capità General, a saber:

1.-L'auditor, auxiliar especialitzat en l'administració de justícia. Era també el notari del terç, encarregat de redactar els testaments i legalitzar les herències.

2.-El *barrachel*: s'encarregava de la disciplina i reallitzava funcions d'inspecció, vigilància i càstig d'infraccions.

3.-El *furriel mayor*: s'encarregava de supervisar la feina dels furriels de cada companyia.

2.3.- EL RECLUTAMENT DE SOLDATS

Les guerres d'Itàlia d'inicis del segle XVI, juntament amb altres experiències militars, tals com el conflicte del Rosselló contra els francesos (agost del 1503), foren una mostra evident de que els mètodes emprats fins aleshores, basats en models medievals d'aixecament de lleves, no resultaven eficaços de cares a iniciar campanyes bèl·liques a mitja-llarga distància. Tot i que la conquesta del regne de Granada mostrava signes d'evident modernitat, tals com l'ús d'artilleria o armes de foc individuals, la mobilització de tropes va tenir un caire medieval, fonamentada en les aportacions dels nobles i tropes mercenàries⁷⁹.

El nou art de la guerra que sorgí a partir del segle XVI requeria que el gruix de soldats i oficials que formaven part de l'exèrcit fossin més disciplinats i estiguessin més preparats que les hosts medievals, a més d'estar disponibles durant tot l'any i no tant sols durant els períodes estivals. Emulant l'antic Imperi Romà, l'exèrcit espanyol serà el primer en consolidar una tropa permanent a Europa. A. J. Rodríguez Hernández creu que això és una mostra de la progressiva modernització de la societat i fou un pilar fonamental pels nous Estats Moderns⁸⁰. El monopoli de la guerra en mans dels governants va contribuir a l'esgotament cada cop més intensiu de les antigues formes de reclutament de caire medieval. Aquest procés va originar la proliferació i consolidació del reclutament intermediari com l'eina més utilitzada pels Estats a Europa, entesa com la contractació d'empresaris de la guerra i mercenaris-tot i que no son quelcom nou de l'època, ja que a l'Edat Mitjana ja hi eren presents⁸¹.

En l'exèrcit hispànic, diferenciem diversos mètodes de reclutament, com són el reclutament administratiu o directe, el reclutament intermediari, l'ús de mercenaris, les milícies i el reclutament a través de rodamons i presoners. El canal més habitual per al reclutament de terços era a través del mètode administratiu, però considero important fer menció d'altres mètodes de reclutament per tal d'entendre la complexitat i les problemàtiques que tingueren lloc.

⁷⁹ Contreras Gay, J. (1996). "El siglo XVII y su importancia en el cambio de los sistemas de reclutamiento durante el Antiguo Régimen". *Studia Historica: Historia Moderna*, 14, 141-154, pp. 142-143

⁸⁰ Rodríguez Hernández, A. J. (2018). "El reclutamiento en el siglo XVI", *Despertaferro, Los Tercios (I) Siglo XVI*. 28-33, pp. 32

⁸¹ Ribot, L. (2006). *El arte de gobernar...*, pp. 33.

2.3.1.- EL RECLUTAMENT ADMINISTRATIU.

Davant les necessitats de soldats i els creixents conflictes bèl·lics, el *Consejo de Guerra* optava per augmentar el nombre de companyies disponibles. Per a fer-ho, seleccionava un seguit de capitans, els qual eren els encarregats de realitzar la lleva; en cas de que calgués nomenar un nou capità, aquest rebria la *patente*, document que l'acreditava com a tal. No es tractava d'una selecció senzilla, ans al contrari, ja que la meritocràcia era un element fonamental i el nombre de militars aptes pel servei era elevat -fruit del conflicte bèl·lic constant- i el joc polític i d'influències de la Cort jugava un paper cabdal⁸². L'elecció d'un capità no era quelcom que s'anunciés a viva veu, ja que com destaca René Quatrefages, el propi rei tractava el tema amb discreció per tal d'evitar un excessiu nombre d'aspirants i fugir dels conflictes i ressentiments amb aquells que no eren escollits. Un fet que mostra la importància del joc d'influències ho trobem al veure que els candidats solien ser proposats per l'alt comandament militar, tot i que l'elecció era potestat exclusiva del monarca⁸³.

La *conducta*, un document acreditatiu, era la concessió que rebien aquells que eren escollits. La condició prèvia per a poder obtenir la *conducta* era tenir la *patente* de capità. Aquest document els acreditava davant qualsevol autoritat, ja fos local o militar. A més de rebre la *conducta*, el capità rebia la instrucció i l'ordre. En aquest document s'hi precisava els districtes territorials on havia de tenir lloc el reclutament, a més del nombre de soldats requerits i les condicions que havia de tenir un individu per a poder ésser considerat com a recluta. No es permetia el reclutament de gent gran, ni amb cap mena de malformació física o menors de vint anys, ni tampoc persones que no fossin aptes pel servei militar. Tot i això, si es decidia incloure algun membre d'aquestes condicions dins la companyia, ho feia sense rebre cap mena de remuneració⁸⁴. Aquells individus susceptibles d'ésser reclutats que disposessin d'armament propi tenien preferència davant els que no en tenien-ja que els soldats s'havien de pagar el seu propi armament, a excepció de l'equipament bàsic, i per tant suposava un estalvi per a les finances de la Corona-. Un cop s'havia finalitzat el reclutament, se'ls reunia per a passar revista.

⁸² Recordem que les dificultats del transport no eren pas menors a inicis de l'Edat Moderna.

⁸³ Les afirmacions que acompanyen el fragment han estat extretes de Quatrefages, R. (1983). *Los Tercios*. pp. 124-125 i Thompson, I.A.A. (2003). "El soldado del Imperio: una aproximación al perfil del recluta español en el Siglo de Oro", *Manuscrits*(21), 17-38. Cal destacar que en algunes ocasions, els Grans Capitans Generals podien designar també als capitans de companyia.

⁸⁴ Quatrefages, R. (1983). *Los Tercios...* pp. 125

Com es duia a terme, per tant, el reclutament? En primera instància, el capità es personava davant les autoritats locals, amb preferència per a les ciutats més poblades. Les zones d'extraradi de les ciutats -petits poblets, zones camperoles...- s'informaven de l'arribada de reclutadors a través dels comerços locals i el boca a boca. Als encarregats del reclutament se'ls assignava un edifici per part de les autoritats on poder iniciar la tasca; s'intentava que l'edifici fos prestigiós o si més no conegut sobradament per la població del municipi. Un cop assentats, s'enarborava la bandera -orgull i reputació de la companyia- i es feia un pregó, iniciant-se l'allistament immediatament després. Com tractarem en un tema ulterior, la bandera d'una companyia no era quelcom banal. En un món d'Antic Règim on la potència dels símbols i la representació a través d'aquests era transcendental, enarborar la bandera de la companyia era sinònim de que en aquell municipi s'hi estava reclutant⁸⁵.

És importantíssim destacar que l'allistament en els seus inicis era principalment voluntari, tot i que la pressió dels conflictes i la falta de reclutes a causa de les crisis demogràfiques i d'alimentació va portar a tècniques coercitives per a poder cobrir la demanda d'homes. Els capitans i oficials -com els sergents o l'*alférez*- utilitzaven tota mena de mètodes per a la captació de reclutes. Un dels més utilitzats era encaramel·lar als joves glorificant la guerra, mitificant les batalles i els saquejos i mostrant un món d'infinites oportunitats d'enriquiment, promoció i glòria que només l'ofici militar podia oferir⁸⁶. En opinió d'A. J. Rodríguez Hernández “todo valía para embaucar a cualquiera que quisiera ver mundo y salir de una vida rutinaria y servil”⁸⁷; aquest va ser un factor molt important, ja que molts dels reclutats utilitzaren l'exèrcit com a via d'escapament de les dures condicions de la vida rural. Un altre element cabdal per tal d'entendre la forta aflluència de voluntaris en el gruix de l'exèrcit hispànic el trobem en una cosmovisió comuna envers la religió catòlica i la necessitat de defensar-la, element que tractarem amb més profunditat posteriorment.

El reclutament no establí anys de servei, ni tampoc es determinava un àmbit d'acció geogràfic concret. La revista suposava el pas de recluta a soldat. Aquest moment té més importància del que pot semblar; significava que partir d'aquell moment era el monarca qui es feia càrrec d'aquests soldats, de la mateixa manera que aquests es

⁸⁵ Thompson, I.A.A. (2003). “El soldado del Imperio...”, pp. 22

⁸⁶ Com a observació, això es quelcom que ha perdurat fins els nostres dies.

⁸⁷ Rodríguez Hernández, A.J.(2018). “El reclutamiento en el siglo XVI...”, pp. 32

comprometien a complir els seus objectius⁸⁸. La figura del *veedor*, en representació del monarca, era l'encarregada de confirmar la qualitat dels reclutes, amb capacitat per excloure'ls en última instància.⁸⁹ Si es decidia incloure algun membre de condicions inadequades dins la companyia, ho feia sense rebre cap mena de remuneració⁹⁰. Aquells que eren acceptats com a reclutes rebien una bestreta amb l'objectiu de poder adquirir l'armament que els faltés o bé atendre les seves necessitats personals. Finalitzat aquest procés, la nova companyia es dirigia allà on fos necessari. Crec que es convenient destacar el fet de que l'infant espanyol no estava obligat a jurar fidelitat i lleialtat al seu monarca, a diferència de la resta de soldats d'altres "nacions", ja que es considerava que el jurament es produïa de forma tàcita un cop finalitzat l'allistament.⁹¹

Dins d'aquest reclutament cal emmarcar dues tipologies de soldat diferenciades del "soldat comú": els *voluntarios* i els *aventureros*. Ambdós oferien el seu servei de forma voluntària -valgui la redundància- i sense rebre cap mena de remuneració, i les seves motivacions podien ser d'allò més variades -promoció social, ganes de conèixer món...-. Si bé no constituïen un nombre exageradament elevat de soldats -R. Quatrefages en documenta uns sis-cents a l'any 1578 sota les ordres d'Alexandre Farnesio, en direcció als Països Baixos⁹²- crec que es rellevant destacar-los ja que poden ser exemple d'una societat que es mou també per un interès personal més enllà de les ambicions polítiques dels governants.

Aquest sistema, però, tenia certs inconvenients. D'una banda, la possible ineptitud dels encarregats del reclutament, fet que podia causar tensions amb les autoritats municipals o bé l'incapacitat de reclutar el nombre requerit d'homes. D'altra banda, la dificultat a la que s'enfrontaven els capitans a l'hora de trobar oficials que l'ajudessin en el reclutament, ja fos per la falta d'experiència d'aquests o bé perquè ho consideraven una tasca fora de les seves competències⁹³. Usualment s'escollia un *alférez* d'entre el grup de reclutats, ja que era una forma efectiva d'assegurar-se que al menys un dels oficials conegués els soldats que conformaven la nova companyia.

⁸⁸ Quatrefages, R. (1983). *Los Tercios*. pp. 127

⁸⁹ *Ibidem*, pp. 127

⁹⁰ *Ibidem*, pp. 125

⁹¹ *Ibidem*, pp. 257

⁹² *Ibidem*, pp. 258

⁹³ *Ibidem*, pp. 128

Sens dubte, foren els territoris de Castella els que més homes van proporcionar al gruix de l'exèrcit hispànic a través del reclutament administratiu⁹⁴. Castella fou el nucli de la monarquia tant pels Reis Catòlics com pels Habsburg; aquest territori es va consolidar com “el soporte material y humano del imperialismo dinástico”⁹⁵. Altres territoris, com per exemple la Corona d'Aragó, Galícia, Astúries o l'actual País Basc – més pobres i alguns protegits pels furs- no tingueren tant de pes o bé utilitzaren altres formes de reclutament; a tall d'exemple anem les capitulacions de bandolers que es donaren en el cas català⁹⁶. En la majoria d'aquest territoris es va fer ús del reclutament intermediari –terme utilitzat per Thompson⁹⁷ i que desenvoluparem ulteriorment-, sistema basat en el reclutament a través de noblesa local que s'encarregava de la recaptació i posada a disposició de la Corona de soldats.

Si bé es cert que els soldats patien dures condicions al front de guerra –fam, clima advers...- , cal apuntar que existeix cert consens entre els estudiosos dels terços de que el reclutament voluntari fou una font molt important d'obtenció d'homes per a l'exèrcit. Això planteja un seguit de preguntes: en comparació amb altres oficis de caire urbà o a la vida rural, era tan dura com sembla, la vida del terç? Per què el reclutament voluntari fou una constant al llarg del segle XVI? És evident que existia un perill constant per a la vida del soldat, unes condicions en molts casos deplorables, i el nivell de vida podia ser en ocasions inhumà. Però també es ben cert que el soldat podia tornar enriquit de la guerra, i en opinió de Parker, a diferència de la vida rural, el soldat tenia assegurat a canvi del seu servei un salari i alimentació⁹⁸. Per tant, la vida militar ofería un ventall de possibilitats i d'oportunitats –econòmiques i socials- que no estaven presents en el camp o la vida urbana.

A més, el fet de ser considerat com a soldat d'un terç tenia certes avantatges: No pagaven impostos, tenien descomptes en els *almacenes castrenses*. Ni tampoc calia pagar

⁹⁴ Thompson realitza una aproximació geogràfica a l'origen dels soldats de l'exèrcit hispànic. Thompson, I.A.A. (2003). “El soldado del Imperio...”, pp. 28 i ss.

⁹⁵ Ribot, L. (2006). *El arte de gobernar...* pp. 58

⁹⁶ Un tractament ampli de la temàtica bandolera a Torres i Sans, X. (1991). *Els bandolers (s.XVI-XVIII)*. Vic: Eumo.

⁹⁷ Thompson, I. A.A. (1981). *Guerra y decadència...*, pp. 146

⁹⁸ Tot i que obviament amb molts matisos i controvèrsies, Parker opina que el Terç gaudia d'un sou mensual mínim garantit, cosa que no passava amb altres oficis o el món rural. Parker, G (2000). *El ejército de Flandes y el camino español...*, pp. 213

cap contribució per formar part d'una companyia –mentre que sí existien impostos per a formar part d'un gremi, per exemple-.

2.3.2.- EL RECLUTAMENT INDIRECTE: EMPRESARIS DE GUERRA I MERCENARIS

Si bé el reclutament mercenari no té un lligam directe amb els terços, considero important destacar aquest recurs, ja que cal entendre el que significava l'ús de mercenaris per a comprendre la decadència progressiva del reclutament administratiu de terços.

Existeixen discrepàncies respecte l'ús dels mercenaris per part de la monarquia hispànica. A tall d'exemple, Luis Ribot parlarà de “Siglo de los mercenarios”, però autors com Geoffrey Parker destacaran que “con anterioridad a la dècada de 1640, los simplemente mercenarios eran pocos”⁹⁹. La forma més ràpida i efectiva d'obtenir soldats experimentats era contactar amb empresaris militars, una figura que ja la podem trobar a l'Edat Mitjana¹⁰⁰. Aquests “especialistes de la guerra” solien provenir de les zones més pobres i perifèriques d'Europa, usualment de baixa producció agrícola com per exemple Suïssa, alta Alemanya, albanesos...; la guerra es va mostrar com una opció de sortir de la misèria¹⁰¹.

La rapidesa i efectivitat que oferien les tropes mercenàries provocaren un ús constant i creixent d'aquests contingents. Tot i això, plantejaven diverses dificultats, com el cost excessiu dels seus serveis¹⁰². En segon lloc, la volubilitat de la seva lleialtat cap als qui els contractava, ja que si no rebien la paga a temps podien negar-se a lluitar, o bé canviaven de bàndol si els oferien més diners. En tercer lloc, suposaven un perill per a la població civil, ja que podien cometre abusos i causa disturbis, especialment si es tractava de tropes estrangeres. Un exemple famós que mostra la complexitat de la contractació dels mercenaris el trobem en el saqueig de Roma de 1527 per part dels lansquenets alemanys al servei de Carles V, indignats per no percebre el salari¹⁰³.

⁹⁹ Ribot, L. (2006). *El arte de gobernar...*, pp. 32 i Parker, G. (2000). *El ejército de Flandes y el camino espanyol...* pp. 65

¹⁰⁰ Un exemple molt clar son els *condotieros*. Per a més informació, vegeu Turnbull, S. (2013). “Los condotieros y sus tácticas”. *Desperta Ferro: Antigua y medieval*, (16), pp. 14-19.

¹⁰¹ Thompson, I.A.A. (2003). “El soldado del Imperio...” pp. 25 i ss.

¹⁰² Especialment si la cojuntura causava dificultats en el reclutament voluntari. A tall d'exemple, Parker senyala que al 1621 “allí donde ya se utilizaba el sistema de asiento, su coste subió enormemente”. Parker, G. (2000). *El ejército de Flandes y el camino español...* pp. 78

¹⁰³ Ribot, L. (2006). *El arte de gobernar...*, pp. 34-35.

Depenent de la seva procedència geogràfica, els mercenaris tendien a “especialitzar-se” en un tipus de combat, com mostra el cas de la cavalleria lleugera de Dalmàcia o les piques suïsses.

Les companyies mercenàries responien a un empresari militar -*asentista* segons la terminologia coetània-, que alhora podia ésser el seu cabdill. A canvi d’entregar un nombre determinat de soldats en el temps estipulat, l’*asentista* rebia una contrapartida econòmica mitjançant un contracte. Es tractava d’un mètode molt ràpid, ja que usualment les tropes estaven disposades i preparades per moure’s i actuar de forma immediata¹⁰⁴. L’oficialia era seleccionada pel propi empresari i en part s’escapava del control directe de l’administració reial.

La crisi demogràfica que tingué lloc a bona part d’Europa a finals del segle XVI va reforçar, encara més, la figura de l’empresari militar. L’afluència de voluntaris va començar a decaure fins a la quasi desaparició en un moment on els conflictes bèl·lics creixien de forma exponencial -de forma destacada a partir de la segona dècada de la primera meitat del segle XVII-. En opinió de Luís Ribot, la proliferació d’empresaris militars no és a causa tant sols de la falta d’homes, sinó també va lligat a la “dificultad de crear y mantener un aparato burocrático capaz de gestionar con eficacia los ejércitos”¹⁰⁵.

La debilitat econòmica de la monarquia hispànica va ajudar a la promoció estamental i econòmica d’aquests empresaris, els quals avançaven els pagaments a canvi de concessions –com títols nobiliaris- o bé el retorn de la prestació econòmica amb interessos. En opinió de Ribot, “desde finales del siglo XVI, se fue abandonando el sistema tradicional de pagar directamente a cada soldado, en beneficio de un sistema indirecto, en el que los gobiernos pagaban a los contratistas y empresarios privados por el suministro de los servicios militares que ellos no podían adquirir ni organizar por sí mismos”¹⁰⁶; El moment més àlgid de la figura dels *asentistas* serà durant la guerra dels Trenta Anys, on n’hi haurà més de mil cinc-cents a tota Europa. La figura més coneguda i destacada dins els empresaris militars és la de Wallenstein, el qual tindrà al seu servei un veritable exèrcit¹⁰⁷. Això és una mostra de la progressiva importància que aniran

¹⁰⁴ Un article d’interés respecte aquestes figures el trobem a Castillo, F. A. (2006). “Empresarios de la guerra y asentistas de soldados en el siglo XVII” a García Hernán, E. i Maffi, D. (Coord.): *Guerra y sociedad...*, pp. 375-394

¹⁰⁵ Ribot, L. (2006). *El arte de gobernar...*, pp. 37.

¹⁰⁶ Ibidem.

¹⁰⁷ La bibliografia més extensa sobre el tema es troba a Rebitsch, R. (2010). *Wallenstein: Biografie eines Machtmenschen*. Böhlau: Verlag Wien. Al ser escrit en alemany, no l’he pogut consultar.

aconseguint aquests empresaris i del seu grau d'enriquiment. És destacat, però, que aquestes figures -a excepció de Wallenstein- no guanyaran poder polític, a diferència dels *condottieri* italians de la Baixa Edat mitjana. És probable que estiguessin molt més restringits per la legitimitat i poder dels governants als quals servien¹⁰⁸.

Una de les principals crítiques que apareixen contra la contractació d'empresaris militars era que “sus préstamos, cambios y anticipos cobraban intereses de usura”¹⁰⁹. En segon lloc, els empresaris militars vetllaven en benefici d'un interès privat. En tercer lloc, molts d'ells provenien de l'estranger -especialment de Gènova al segle XVI- i això generava recels. Els castellans no veien amb bons ulls que part de les finances de la Corona estiguessin en mans d'individus que no fossin naturals del territori –el cas de les revoltes comuneres n'és una mostra-¹¹⁰. A més a més, la contractació de mercenaris suposava un perill per a l'organització de l'exèrcit, ja que el rei es veia en l'obligació d'acceptar oficials i cabdills aliens a la estructura jeràrquica existent. Això podia tenir conseqüències desastroses dins la cadena de comandament, ja que els mercenaris no tenien cap obligació de respondre envers la resta d'oficials ni estaven sota la seva jurisdicció, a més de trencar-se els canals usuals d'ascens jeràrquic basats en la meritocràcia¹¹¹. En opinió de Thompson, el fet de recórrer als empresaris militars suposava el reconeixement de que la corona no tenia la possibilitat -ni tampoc els diners- per a controlar la situació per a sí mateixa¹¹². Tot i això, la contractació de mercenaris també tenia avantatges: estalviava els problemes de l'administració directa, reduïa la necessitat d'oficials, evitava els abusos de l'administració/oficialia i garantia una entrega ràpida¹¹³.

Tot i que personalment discrepo en el fet que evitava els abusos de l'oficialia -ja que aquests abusos es podien produir de mateixa manera, tot i que en menor grau o bé per part de individus aliens a la corona- la interpretació que faig dels mercenaris es que van esdevenir un “mal necessari”. Les conseqüències i problemàtiques que suposaven es compensaven amb l'efectivitat en combat, a més de permetre fer front a les demandes constants de soldats per part dels exèrcits reials.

¹⁰⁸ Ribot, L. (2006). *El arte de gobernar...*, pp. 37

¹⁰⁹ Thompson, I. A. A. (1981). *Guerra y decadencia...*, pp. 316

¹¹⁰ *Ibidem*, pp 319

¹¹¹ Aquesta i les anteriors afirmacions han estat realitzades per Thompson, a *Ibidem*, pp. 319.

¹¹² *Ibidem*, pp. 319-320.

¹¹³ Ribot, L. (2006). *El arte de gobernar...*, pp. 60.

2.3.3.- EL RECLUTAMENT INTERMEDIARI

El sistema administratiu estatal va entrar en crisi a partir de 1580, moment en el que les exigències de noves lleves –en augment a partir de les dues últimes dècades del segle XVI-, van sobrepassar la capacitat demogràfica castellana de nodrir d'homes suficients l'exèrcit. Això va donar lloc a dos fets destacats: l'encariment del sistema basat en *asientos* o empresaris militars i la decadència del sistema voluntari i administratiu, incapaç de donar resposta a les exigències d'homes¹¹⁴.

Davant aquestes dificultats, una de les primeres mesures fou l'ampliació del reclutament a través de la noblesa local i dels municipis. Aquests rebien l'encàrrec de reclutar un nombre determinat de soldats en benefici de l'exèrcit reial¹¹⁵. Aquest mètode no era quelcom nou, ja que havia estat decisiu per a les campanyes de conquesta del regne nassarita de Granada, però caigué en desús. Sols en conflictes puntuals es va utilitzar aquest recurs, com en la guerra de Navarra al 1535 o l'atac de Tunísia sota el regnat de Carles V al 1542. Luís Ribot opina que l'ús esporàdic d'aquest mètode era una resposta a les dificultats que presentava el reclutament a través dels municipis, protegits pels furs territorials i la forta oposició de les autoritats locals a que fossin violats, tal era el cas de Aragó o Navarra¹¹⁶. També hi va tenir a veure la resistència de moltes ciutats senyorials a rebre ordres de capitans provincials. Per últim, un dels problemes principals el trobem en la capacitat de mobilització de tropes per part dels municipis per a respondre a una amenaça determinada. Thompson utilitza un exemple molt esclaridor quan mostra que “cuando las tropas de Sevilla estuvieron preparadas para marchar a la defensa de Gibraltar en 1540, los incursores argelinos ya se habían retirado”¹¹⁷.

Tot i aquests problemes assenyalats, la necessitat d'homes era prioritària al llarg de la primera meitat del segle XVII. Diversos teòrics i reformadors ja havien plantejat amb anterioritat la necessitat de descentralitzar el reclutament i fer-ne les ciutats

¹¹⁴ G. Parker dirà que “allí donde ya se utilizaba el sistema de asiento, su coste subió enormemente; donde había bastado el sistema de comisión en el siglo XVI, se renunció al elemento voluntario o bien se emplearon asentistas”. Parker, G. (2000). *El ejército de Flandes y el camino español...*, pp. 78

¹¹⁵ Thompson, I. A. A. (1981). *Guerra y decadencia...*, pp.152

¹¹⁶ Molts territoris defensaran decididament els seus privilegis i jurisdiccions. Yun, B. (2004). *Marte contra Minerva...*, pp. 251.

¹¹⁷ Thompson, I. A. A. (1981). *Guerra y decadencia...*, pp. 152-153.

responsables, a més de encarregar-se del reemplaçament i la paga de les tropes¹¹⁸. En la meua opinió, la tendència centralitzadora dels incipients Estats Moderns descartava aquesta opció excepte en cas de necessitat, com fou en la conjuntura que ens ocupa, ja que podia suposar una reducció de l'autoritat, poder i competències de la Corona, en un moment on la voluntat envers la centralització era un dels pilars d'aquests nous estats.

2.3.4.- LES MILÍCIES

En tant que actuaren de tropa auxiliar per als terços, considero destacat fer-ne menció. Tot i que foren especialment importants a partir de 1635, el recurs de milícies ja datava de temps enrere. La milícia s'ha de concebre com una agrupació militar de caràcter ocasional, amb una vessant estrictament defensiva, la qual està pensada per a ser utilitzada només en el propi territori, amb un objectiu d'intervenció davant amenaces exteriors. L'origen de les milícies fou una resposta progressiva envers la reduïda capacitat defensiva del territori peninsular, tot i que recorda vivament a drets feudals antics, com l'*arrière ban* francès¹¹⁹-mètode d'aixecament d'hosts de camperols i habitants de ciutats en cas de necessitat¹²⁰-. Els primers territoris en organitzar milícies foren Granada i València, les quals patien les ràtzies berbers. Al llarg del segle XVI no foren gaire utilitzades, i no fou fins la tercera incursió anglesa a Cadis – al 1625- que la milícia va prendre un caràcter molt més seriós i es va instaurar com institució permanent a tots els municipis¹²¹. Previ a aquest fet, Thompson ens indica que ja al 1586 el *Consejo de Guerra* “empezó a estudiar la base demográfica sobr la que pudiera hacerse una adecuada disposición para la milicia”¹²². La sonada derrota de l'Armada Invencible enfront les tropes angleses va encendre les alarmes davant la possibilitat d'una invasió immediata, i el *Consejo de Guerra* va insistir repetidament al rei sobre la necessitat de crear una milícia amb cara i ulls. La realitat distava molt de la teoria; la Corona va fracassar en tots els intents de crear una milícia sòlida, i entre 1590 i 1625 el tema va caure en l'oblit. Per a Thompson, la milícia era una “medida legítima y sensata de defensa nacional cuyos objetivos eran

¹¹⁸ Thompson fa menció de Luis de Ortiz (1558), a ibídem, pp. 155.

¹¹⁹ Ribot, L. (2006). *El arte de gobernar...*, pp 22.

¹²⁰ En aquest sentit, trobem en el cas espanyol un mètode semblant. *Las Partidas* de Alfons X el Sabi estableixen un deure militar obligatori d'ajudar al monarca en cas de que les terres es veiessin amenaçades. Maravall, J. A. (1961). “Ejército y estado en el Renacimiento...” pp. 34-35

¹²¹ Thompson, I. A. A. (1981). *Guerra y decadencia...*, pp. 158-159.

¹²² Ibidem, pp.159-160

formalizar las acostumbradas obligaciones de las ciudades de ayudar a su propia defensa y dotar a estas fuerzas locales de algún tipo de organización permanente”¹²³.

L’objectiu essencial de la milícia era substituir les lleves per un grup d’homes civils allistats prèviament els quals rebrien instrucció i ensinistrament regular. Com hem destacat, les milícies tenien un caràcter eminentment defensiu, però la realitat és que s’utilitzaren com un mètode més de reclutament forçós –als tres mesos de la seva creació resultava evident el fracàs del caràcter voluntari- i a causa de les necessitats en molts casos es va forçar el desplaçament les milícies a territoris llunyans a la seva regió autòctona actuant com a força auxiliar de l’exèrcit reial¹²⁴. Això generava molts problemes, ja que en moltes ocasions eren enviats a zones distants del seu territori contra la seva voluntat, cosa que generava desercions¹²⁵ i escassa efectivitat militar.

Aquest ús de la milícia i els canvis que va suposar en el reclutament administratiu han rebut diverses interpretacions. Thompson, molt més crític, creurà que representen un indici evident del fracàs del govern centralista i absolutista a Castellà¹²⁶. En una línia argumental més positiva, Luís Ribot creu que el reclutament per part de municipis i l’ús de les milícies van contribuir a una extensió del servei militar, convertint-lo en quelcom més proper i urgent respecte el segle anterior per a una majoria social difusa, tot i que mantingués un caràcter d’obligació col·lectiva¹²⁷. El mateix autor creu que l’ús de milícies com a base de reclutament de l’exèrcit regular “es un primer paso hacia la conscripción”, entès com a obligació pel conjunt dels súbdits¹²⁸.

2.3.5.- HOMES DE MALA VIDA. UN RECURS FRUIT DE LA NECESSITAT

L’últim mètode que vull destacar fa referència a la captació de soldats entre presoners, lladres, rodamóns i individus provinents de capes socials marginals. Dins el context que hem descrit de pressió bèl·lica i crisi dins el reclutament administratiu, la necessitat d’homes va provocar l’ús de mesures extremes per part de la Corona amb

¹²³ Ibidem, pp. 160.

¹²⁴ Ibidem, pp. 162.

¹²⁵ White, L. (1998). “Los tercios en España: el combate”. *Studia Histórica: Historia Moderna*, 19(1), 141-167, pp.154

¹²⁶ Thompson, I. A. A. (1981). *Guerra y decadencia...*, pp. 181

¹²⁷ En aquest sentit, Maravall parlarà d’un “proceso de sociabilización de de la función militar”, entès com una extensió de l’esfera militar a amplis estrats socials. Maravall, J. A. (1961). “Ejército y estado en el Renacimiento...” pp. 30.

¹²⁸ Ribot, L. (2006). *El arte de gobernar...*, pp. 63

l'objectiu de nodrir com fos l'exèrcit reial. La majoria d'aquests soldats reclutats contra la seva voluntat eren presoners, propensos a la deserció; fins i tot se'ls tancava en presons preexistents o improvisades durant la mobilització de la tropa¹²⁹. Això era una mostra de la desesperació dels capitans i encarregats del reclutament per tal d'aconseguir homes per a la guerra. Un altre mètode menys coercitiu era el d'oferir l'indult a bandolers i delinqüents a canvi del seu servei militar, en ocasions amb l'afegit de que no tornessin al territori d'origen. Les desercions no eren l'únic problema que presentava aquest tipus de soldat, ja que no eren eficaços en combat degut a l'obligació de lluitar -és a dir, no tenien cap motivació-, a més de causar molts problemes i episodis de brutalitat a les poblacions autòctones. Geoffrey Parker opina que “el recurso progresivo a admitir criminales como reclutas no pudo por menos de accentuar el desenfreno innato de las tropas, especialmente si se hospedaban en casas particulares atestadas de inquilinos lejos de la vigilancia de sus oficiales”¹³⁰.

L'ús d'aquestes capes subalternes i a priori vistes com socialment “problemàtiques” no només era una manera d'aconseguir més soldats, sinó també dur a terme certa “higiene social”, una interpretació aportada pel cas d'Escòcia i Anglaterra per l'autor Luis Ribot, on “el reclutamiento de proscritos, vagabundos, maleantes, pordioseros o gitanos para servir en el extranjero se utilizó como una medida de higiene social”¹³¹.

2.3.6.- CONCLUSIONES ENVERS EL RECLUTAMENT

Com a conclusió, hem vist que les crisis que progressivament es succeïren en el sistema de reclutament davant la falta d'homes disponibles va provocar preocupació al *Consejo de Guerra*. Es va afavorir el desenvolupament dels empresaris de la guerra i el retorn a certs mètodes medievals. Aquest últim factor és al meu entendre una mostra de que l'idea d'una història lineal que camina sempre envers el progrés queda totalment descartada, ja que en temps de crisi la tendència es tornar al passat, a posar la mirada en allò que abans “funcionava” -o almenys en donava la impressió-. Aquest joc constant entre canvi i continuïtat, tradició i innovació, crec que cal ser ressaltat. D'altra banda, aquesta progressiva inclinació cap al reclutament d'homes inexperts i poc efectius va

¹²⁹ Ibidem, pp. 41-42

¹³⁰ Parker, G. (2000). *El ejército de Flandes y el camino español...*, pp. 225

¹³¹ Ribot, L. (2006). *El arte de gobernar...*, pp 42.

provocar l'auge de la figura del soldat veterà; hàbil en combat, coneixedor de la guerra i especialista en el seu ofici, a més de tenir un valor altíssim en l'ensinistrament de nous reclutes, el veterà de guerra es va convertir en un tresor buscat per tots els prínceps. Això va fer que molts homes amb experiència bèl·lica es decantessin per la vida mercenària, atrets pels guanys que en podien obtenir o quan difícilment podien retornar a una vida civil despreocupada. Era tal la reputació dels soldats veterans que en alguns casos, si queien presoners de guerra, eren incorporats als exèrcits enemics, independentment de les seves idees polítiques o religioses¹³². Això em fa retornar a l'idea de que l'individu com un autòmat sota la voluntat ideològica i política del governant és qüestionable. Si tant important era la devoció i lleialtat al seu monarca, perquè es convertien en mercenaris? Què els feia lluitar en contra del seu rei, si era el cas? No voldria pas generalitzar, però sembla evident que en certs casos, la promoció individual tenia preferència per sobre els interessos del monarca. Crec que d'aquí podríem estirar del fil per tal d'analitzar degudament aquesta hipòtesis enfront visions més clàssiques basades en un absolutisme reial on la seva voluntat dominava sobre els seus súbdits –Tot i que la historiografia actual rebutgi aquest absolutisme clàssic¹³³–.

Per suposat, l'anàlisi breu realitzat en relació als sistemes de reclutament principals és molt general. Per a una precisió més elevada, caldria un estudi a nivell local o regional de l'impacte i efectes del reclutament en les zones respectives, però escapa de la capacitat del propi treball –i de l'autor d'aquest-¹³⁴.

El lector es pot haver estranyat al notar una reduïda menció de la noblesa. Tot i que la seva participació en l'aparell militar fou, principalment, a través del mètode administratiu –sobretot la petita noblesa, com els *hidalgos*¹³⁵– hom considera que la seva participació dins l'aparell militar es pot diluir en els diversos mètodes esmentats. Tot i la seva participació i importància destacada al llarg del segle XVI, el “soldado *gentilhombre* empezó también [en referència als *aventureros*] a retirarse de la vida militar por la falta

¹³² Parker, G. (1990). *La revolución militar...*, pp.78.

¹³³ En relació a l'individualisme i la concepció de llibertat, considero molt interessant l'anàlisi de Maravall, J. A. (1972). *Estado Moderno y mentalidad social. Siglos XV a XVII*, vol. 1, Madrid: Revista de Occidente, pp. 401-443.

¹³⁴ José Contreras Gay realitza un estudi interessant en relació als canvis que es produïren durant el segle XVII en els sistemes de reclutament. Tot i que no analitza el període de l'estudi, considero obligat fer-ne menció. Contreras Gay, J.(1996). “El siglo XVII y su importancia en el cambio de los sistemas de reclutamiento durante el Antiguo Régimen”. *Studia Historica: Historia Moderna*, 14, pp. 141-154.

¹³⁵ Parker, G. (2000). *El ejército de Flandes y el camino español...*, pp. 77 i 78 i Quatrefages, R. (1983). *Los Tercios*, pp. 134.

de suficientes estímulos –sueldo, privilegios y posibilidades de ascenso en su carrera militar-, la tendencia creciente al automatismo y a la uniformidad de las tropas y por la mayor afluencia de plebeyos al ejército real con el consiguiente peligro de la contaminación social de villanía para estos hidalgos”¹³⁶. Considero necessari fer aquesta petita menció, però malauradament tractar un tema que se m’ha mostrat tant complex escaparia de les possibilitats d’aquest treball.¹³⁷

2.4.- ENTRE LA MERITOCRÀCIA I LA VENALITAT: DUES REALITATS ENFRONTADES

Com hem indicat anteriorment, la selecció d’un capità era quelcom complex. Solia causar malestar entre la soldadesca rebre ordres d’un oficial escollit per interès polític i no pas per mèrits, mostra de que els soldats eren molt conscients de la realitat que els envoltava. Aquests oficials provinents de la Cort eren considerats “más cortesanos que soldados”¹³⁸. Existia un cos d’oficials format per noblesa amb voluntat d’accedir a càrrecs militars, però que no disposaven de cap acreditació de mèrits ni serveis realitzats. Això podia ser provocat pels problemes financers de la monarquia, que obligaven a vendre càrrecs i *mercedes* per tal de satisfer les necessitats econòmiques.

Com hem indicat, l’obtenció d’una oficialia estava estretament lligat a un *cursus honorum* destacat, a uns mèrits i serveis mínims que servissin com a acreditació de ser digne d’ocupar un càrrec militar –Felip II fou un monarca que li va donar molta importància a aquest fet¹³⁹-. Però quan aquesta meritocràcia es veia trastocada, els conflictes i els problemes afloraven, ja que com destaca A.J. Estrella “si se trastoca el sistema de ascensos y se permite el acceso a la oficialidad a soldados bisoños que por los otros “méritos” –favor, hacienda y linaje- alcanzan cargos que no les coressponden,

¹³⁶ Contreras Gay, J.(1996). “El siglo XVII y su importancia en el cambio de los sistemas de reclutamiento durante el Antiguo Régimen”, pp. 146

¹³⁷ Per a un major desenvolupament d’un tema tant interessant i prolífer, vegeu dos dels temes més cèlebres al respecte de la noblesa i la seva relació amb l’aparell militar: Sales, N. (1971). “La desaparición del soldado gentilhombre”. *Saitabi*, nº21, pp. 41-69; i Raffaele, P. (1984). *El soldado gentilhombre*. Barcelona: Argos Vergara,

¹³⁸ El capità era el model a seguir pels seus soldats, i havia de comportar-se de forma valerosa -però no temerària- i mostrar temple. Un capità covard o que defugís del combat perdia ràpidament el respecte dels seus subordinats. Quatrefages, R. (1983). *Los Tercios*, pp. 260 i ss.

¹³⁹ Jiménez Estrella, A. (2012). “Mérito, calidad y experiencia: criterios volubles en la provisión de cargos militares bajo los Austrias”, en Pardo Molero J.F. y Lomas Cortés, M. (Coords.). *Oficiales reales: los ministros de la Monarquía Católica, siglos XVI-XVII*, Valencia: Universidad de Valencia, 241-264, pp. 243-244

peligra la operatividad, la capacidad de reacción de sus unidades en campaña y, por consiguiente, el funcionamiento del ejército y la reputación de Su Majestad”¹⁴⁰.

La realitat fou que existiren aquestes vies alternatives de promoció. A tall d'exemple, les *Guardias de Castilla*¹⁴¹ son una mostra excel·lent, ja que moltes oficialies dins aquesta companyia es foren patrimonialitzant progressivament, i la única acreditació era el llinatge i el parentesc. Això va originar vertaders llinatges de capitans, especialment a les zones properes a l'antic regne nassarita de Granada.¹⁴² Aquesta progressiu monopoli de les capitaniaes de *Guardias de Castilla* en mans no dels més capaços, sinó en poder de llinatges o bé d'aquells amb capacitat econòmica per a poder pagar-ho, va provocar un progressiu desprestigi del càrrec. En opinió de A.J. Estrella, aquest desprestigi, sumat al seu cost i la més que dubtosa utilitat, va provocar una decadència i posterior desaparició d'aquest cos militar, que tingué un impacte important en l'abandonament i deteriorament de moltes fortaleses¹⁴³.

Considero molt interessant la visió que aporta A.J. Estrella al destacar els empresaris de la guerra – estudiats amb anterioritat- com una forma indirecta de venalitat militar, ja que se'ls concedia títols nobiliaris, càrrecs militars, etcètera, cosa que alterava altre cop la jerarquia militar basada en la meritocràcia.¹⁴⁴

Per tant, ens trobem davant una situació complicada, on el sistema basat en la meritocràcia feia aigües i on hi hagué un progressiu deteriorament d'alguns càrrecs militars. Però hem de posar-nos en la pell de la Corona, ja que necessitaven homes i recursos com fos i d'on fos. En la meua opinió, crec que aquest procés va esdevindrà un mal necessari per a la Corona, ja que sens dubte la necessitat d'homes tenia preferència. És obvi sorgiren conflictes de molta índole, però “el fin justifica los medios”, com es diu

¹⁴⁰ Ibidem, pp. 246

¹⁴¹ Segons Jiménez Estrella, a ibidem pp. 247, un estudi molt extens sobre aquest cos militar el trobem a Martínez Ruiz, E. (2008). *Los soldados del Rey. Los ejércitos de la Monarquía Hispánica (1480-1700)*. Madrid: Actas, pp. 585-659 i Martínez Ruiz, E. y Pi Corrales, M. P. (2012). *Las Guardas de Castilla: Primer ejército permanente español*. Madrid: Sílex

¹⁴² Jiménez Estrella, A. (2012). “Mérito, calidad y experiencia: criterios volubles en la provisión de cargos militares bajo los Austrias”, pp. 247. En referència al cas de Granada, vegeu Jiménez Estrella, A. (2004). *Poder, ejército y gobierno en el siglo XVI: la capitania general del Reino de Granada y sus agentes* (Vol. 84). Granada: Universidad de Granada. 375-472.

¹⁴³ Jiménez Estrella, A. (2012). “Mérito, calidad y experiencia: criterios volubles en la provisión de cargos militares bajo los Austrias”, pp. 250

¹⁴⁴ Ibidem, pp. 262 i ss.

en llengua castellana, i el fi de la Corona era lluitar per l'hegemonia política i militar d'Europa¹⁴⁵.

2.5.- L'ARMAMENT

Els terços han estat considerats històricament –i avui en dia es manté aquest consens- com una de les unitats militars més efectives i temibles. De mateixa manera que els hoplites espartans, els almogàvers, o altres exèrcits “llegendaris”, els terços foren sens dubte el cos militar més sofisticat i temut als camps de batalla europeus dels inicis de l'Edat Moderna.¹⁴⁶

De forma molt somera, l'èxit aclaparador dels terços es basava en la seva combinació de la pica suïssa i l'arcabús, armes que els convertien en un contingent francament difícil de vèncer.

La introducció del mosquet dins l'armament regular dels terços –gràcies al duc d'Alba al 1567- ha estat destacat per E. Mesa Gallego, el qual ens indica que es tracta d'un fet que no s'ha posat gaire de rellevància per part de la historiografia. La potencia de foc era molt elevada i causava grans danys al enemic, i va suposar un salt qualitatiu per a les tropes; va passar de ésser una arma de caràcter únicament defensiu a utilitzar-se com a arma ofensiva. Oferia una distància de projectil molt més elevada que les antigues armes de foc.¹⁴⁷

Amb Felip II, la tendència envers les armes de foc va augmentar considerablement. Les companyies –composades per dos-cents cinquanta homes¹⁴⁸ - estaven obligades a tenir cent arcabussos i vint mosquets. Això representa quasi un cinquanta per cent de la totalitat de tropes, cosa que suposa un augment de l'efectivitat militar dels terços.

¹⁴⁵ Per a un anàlisi més extens de la venalitat, vegeu *Ibidem* i Jiménez Estrella, A. (2012). “Poder, dinero y ventas de oficios y honores en la España del Antiguo Régimen: un estado de la cuestión”. *Cuadernos de historia moderna*, 37, 259-271.

¹⁴⁶ Caldria fer esment –breu- de quines eines els ajudaren a obtenir aquesta fama llegendària que encara perdura, a saber: la pica, l'espasa, la *rodela*, l'arcabús, el mosquet, entre altres. A tall d'exemple, un estudi sobre l'eficàcia de les armes de foc es pot veure a White, L. (1998). “Los tercios en España...”. pp. 156-158

¹⁴⁷ *Ibidem*.

¹⁴⁸ Podien variar en funció de la lleva de soldats realitzada, augmentant o disminuint i adaptant-se a les necessitats.

En l'aspecte defensiu, els terços utilitzaven armadures lleugeres –l'armadura solia ser molt cara, pesada i dificultava la llibertat de moviments-. El casc conegut com a *morrión*, peça simbòlica i que identifica ràpidament als terços avui en dia, estava pensada per a fer relliscar els cops i evitar ferides al coll. Les innovacions tecnològiques introduïdes a l'àmbit militar feien de les velles armadures medievals massa feixugues, i per tant es va evolucionar cap equipaments més àgils i lleugers.

Com hem vist, els terços combinaven armes cos a cos –d'arrel clàssica, com l'espasa- amb la introducció d'armes modernes, com l'ús de la pólvora, que cada cop es va consolidar més. S'ha de destacar també la progressiva evolució i consolidació de l'artilleria, que cada cop va cobrar més importància en els setges.

La combinació d'armes i la capacitat d'adaptar-se a les condicions que oferien els diversos camps de batalla foren la causa de l'èxit dels terços durant més d'un segle¹⁴⁹.

2.6.- ENTRE LA BANDERA I EL TAMBOR

Els soldats dels terços havien de seguir cegament a la seva bandera. Aquesta representava l'orgull de la companyia i era l'estendard que guiava els soldats a la lluita. En tota bandera, sempre hi apareixia representada, més o menys destacada, la creu de Sant Andreu, i es podia complementar amb altres referències monàrquiques o religioses. Es beneïa abans d'iniciar una llarga expedició o quan s'entregava a l'*alférez*. El seu portador havia d'armar-se copiosament, ja que era necessari defensar-la com fos, sense importar el mètode. D'entre els soldats més valerosos s'escollien els *abanderados*, els quals s'encarregaven de cuidar i protegir la bandera quan l'*alférez* no la sostenia –ja que només ho feia en ocasions puntuals, tals com passar revista o en combat-. Era tal la importància de la bandera que s'obligava durant les marxes a que sempre n'hi hagués una visible per als soldats; mai podia quedar desprotegida, i sempre hi havia algú encarregat de custodiar-la, tant en marxa com al campament¹⁵⁰.

El guardià de la bandera havia de ser forçut i robust, capaç de poder defensar-la davant qualsevol situació. Com veiem, la bandera no era quelcom banal; ser considerat portador de la bandera era sinònim de gran honor i privilegi, i s'havia de defensar amb la

¹⁴⁹ Per a un desenvolupament més extens de l'anomenat *arte militar*, vegeu White, L. (1998). "Los tercios en España..." i Oman, C. (1937). *A History of the Art of War in the Sixteenth Century*. Londres: Methuen. Aquesta última referència, tot i tenir ja cert antiguitat, apareix citada per diversos autors en referència a l'art militar en articles de la mateixa temàtica.

¹⁵⁰ Quatrefages, R (1983). *Los Tercios...*, pp. 257.

vida si era necessari. Crec que cal aturar-nos un moment per a destacar la importància de la bandera, com exemple del paper fonamental de l'honor i la reputació en la vida militar.

En la meua opinió, crec que la bandera representa quelcom tangible i alhora emocional i sentimental per al soldat, quelcom pel que valia la pena morir. I això és una cosa que ha perdurat fins als nostres dies. Quanta gent, al segle XXI, es capaç de donar la vida per una bandera? -Tot i que encarni ideals totalment diferents i el significat d'aquesta hagi canviat substancialment-. L'idea que vull plantejar es que aquesta visió sacralitzada de la bandera, que exerceix una funció representativa i simbòlica d'un seguit de valors i ideals, ha perdurat fins els nostres dies, i crec que es important remarcar-ho.

En una societat d'Antic Règim, els sons hi tenien un paper simbòlic determinant. Potser per resoldre el fet que bona part de la població era analfabeta i per assegurar les comunicacions a mitja i llarga distància, els tocs de campana d'instruments de percussió foren determinants i es creà un llenguatge que tothom podia interpretar. Els terços no eren aliens a aquesta realitat, i la música no era tant sols una eina al servei de la comunicació, ja que també complia una funció psicològica en l'atac als enemics, al utilitzar-se per infondre terror en els camps de batalla amb melodies que sembraven el pànic¹⁵¹. Fou per això que certs integrants tenien funcions específiques de tambors i *pífanos*. La seva missió era molt simple però fonamental alhora; eren els encarregats de transmetre les ordres i instruccions dels oficials, i estaven sota vigilància directa del Mestre de campo o de l'alférez. El Mestre de campo transmetia les ordres a través del *tambor mayor*, tasca cabdal en les batalles, on la transmissió oral era molt més difícil. S'encarregava de supervisar l'estat de tots els instruments i havia de ser d'origen espanyol, tot i que estava obligat a conèixer els tocs de tambor d'altres col·lectius "nacionals". A més hi havia altres tambors o *pífanos* als servei de les companyies. En tots els casos els escollits per aquesta funció havien de tenir coneixements bàsics musicals, ja que també tocaven les tonades militars que ordenaven la marxa, reunió, o retirada¹⁵².

¹⁵¹ Maravall, J. A. (1961). "Ejército y estado en el Renacimiento..." pp. 27-28.

¹⁵² Quatrefages, R. (1983). *Los Tercios...*, pp. 257.

2.7.- COMPORTAMENT I MENTALITAT DEL SOLDAT

L'honor no era un tema baladí. Aquell soldat que actués de manera deshonrosa no mereixia servir al seu monarca¹⁵³; el motí –tema que tractarem ulteriorment- era la més gran de les ofenses que es podien fer al rei -i per tant una gran deshonra-. És important diferenciar entre honor i honra, ja que no volien dir el mateix; entenem per honor el concepte que es té d'un mateix, que obliga a comportar-se i actuar d'una manera determinada a l'alçada d'allò que es vol ser. La honra era la part exterior, entesa com la bona fama o l'opinió que es podia tenir d'un individu. L'honra exigia comportar-se de cara a l'exterior, davant els altres -ser valerós, mostrar la seva vàlua als oficials i companys...- però l'honor era quelcom més espiritual, místic, interior. Era aquell sentiment que portava al terç a voler superar-se. Crec que és important diferenciar-ho i alhora tornar a remarcar l'enorme importància que tingueren aquests dos factors emocionals en la vida militar a l'Edat Moderna i en especial als terços¹⁵⁴.

Aquest sentiment d'honor i honra els portava a actuar en moltes ocasions de forma temerària. La rendició era quelcom que no figurava en el vocabulari del terç; la retirada era vista com una vergonya, com una taca en l'honor i la reputació tant del soldat com de la companyia que fugia. Això feia que en algunes ocasions, els soldats preferissin morir en combat que fugir en retirada.¹⁵⁵

El soldat no podia ser esvalotador ni busca-raons per tal de no ofendre a la resta; en cas de que fos el soldat qui rebia l'ofensa, “más le valía responder a la ofensa con la espada que con la lengua”¹⁵⁶. Si analitzem l'oració podem veure com destil·la una importància cabdal de l'honor propi i la defensa d'aquest davant els greuges. Però és important no caure en l'error -poder influenciats per la filmografia contemporània- de creure que el recurs de l'espasa era usual; estava molt mal vist que un soldat fes ús de l'espasa sense advertència prèvia, i es considerava un acte miserable i traïdor¹⁵⁷. Aquí

¹⁵³ El rei era considerat la màxima autoritat, tant sols superada per Déu. Era l'instrument de Déu, el centre de la vida militar, i per tant tot es feia en el seu honor. Quatrefages, R. (2015). *Los Tercios...*, pp. 405 i ss.

¹⁵⁴ Victoria Martínez, M. (2008). “A vueltas con la honra y el honor: evolución en la concepción de la honra y el honor en las sociedades castellanas, desde el medioevo al siglo XVII” *Revista Borradores*, vol. XVIII-IX, 1-10, Universidad Nacional de Río Cuarto, pp. 1-2.

¹⁵⁵ Quatrefages, R. (2015). *Los Tercios...*, pp. 405

¹⁵⁶ *Ibidem*, pp. 263.

¹⁵⁷ La violència dins la tropa no era quelcom menor. Així ho indica White, L. (1998). “Los tercios en España...”, pp. 164

veiem que perdura un cert sentiment cavalleresc de tints medievals envers l'honor i una importància destacada de la reputació personal.

A més a més, el *buen soldado* s'havia de mantenir ferm davant els excessos del saqueig. La realitat, però, solia distar de la teoria, especialment si l'estat anímic dels soldats es veia agreujat per la falta de pagues o les dures condicions d'un setge. En el saqueig d'Amberes, per exemple, moltes famílies foren torturades fins a la mort per tal d'esbrinar on s'amagaven els tresors o els diners¹⁵⁸. L'ànsia pel saqueig i el botí s'incrementava en aquells soldats que feia temps que no cobraven, i expliquen la cruesa i la violència de les seves actuacions.

És important apuntar que pervivia un ideal atractiu i encara viu d'arrel cavalleresca que conduïa als soldats a comportar-se amb rectitud. En la meva opinió, aquesta visió podia estar influenciada també per la religió, en el sentit de mantenir una vida virtuosa i recta per tal de guanyar-se l'accés al cel o complir la voluntat divina a través de la rectitud. És també important destacar que en tant que els *hidalgos* varen formar part de les companyies de terços, aquesta petita noblesa va ser portadora d'ideals d'arrel nobiliària i cavalleresca i d'una manera de comportar-se i viure marcada per ideals de caire nobiliari i tradicional, on pervivia un codi de valors i manera de comportar-se d'influència aristocràtica.¹⁵⁹

Dins l'àmbit religiós, els temples en territori enemic havien de ser respectats, de mateixa manera que els individus que els regien. L'anomenat *derecho de asilo*, amparat pel dret canònic, no podia ser violat¹⁶⁰. Per suposat, els edificis i temples protestants no gaudien d'aquest respecte, ja que eren enemics declarats de la confessió catòlica.

L'obligació del soldat era la de cultivar-se intel·lectualment a través del coneixement de la història. En aquest aspecte caldria remarcar una de les vessants

¹⁵⁸ Ibidem, pp. 383 i ss.

¹⁵⁹ Sales, N. (1971). "La desaparición del soldado gentilhombre", pp. 41-69; i Thompson, I.A.A. (2003). "El soldado del Imperio...", pp. 32 i ss.

¹⁶⁰ Ja que fer-ho era entrar dins el fur canònic, diferenciat del militar. L'església esdevenia un indret inviolable, mostra d'això ho trobem en que en moltes ocasions, després d'amatinar-se, els soldats es refugiaven en una església. Parker, G (2000). *El ejército de Flandes y el camino español...*, pp. 239. Un estudi entorn el dret d'asil el trobem a Sánchez Aguirreolea, D. (2003). "El derecho de asilo en España durante la Edad Moderna". *Hispania sacra*, 55(112), 571-598.

analitzades des de la història de la literatura, com son els testimonis i escrits deixats pels propis soldats, en el que es coneix com la “poètica de la pólvora”.¹⁶¹

Però tot això que hem tractat fins ara no es més que una idealització, allò que “haurien de ser”, per als teòrics militars, els terços. Representa l’ideal soldadesc de l’època¹⁶², però la realitat podia estar molt lluny de la teoria. És francament difícil de creure que tots els soldats es comportaven tal i com dictaven els teòrics militars, més encara si tenim en compte que els problemes de reclutament varen introduir a les companyies soldats provinents d’ambients propensos al delictes¹⁶³. Però cal afegir un altre factor importantíssim, i es que la vida d’un soldat no era gens fàcil: fam, dolor, sofriment, guerra, condicions de vida deplorables, i per suposat, els constants retards en la rebuda de la soldada. Tots aquests factors no contribuïen a que l’actitud de l’infant seguís el camí de la rectitud i que en moltes ocasions es deixés emportar pels instints més primaris¹⁶⁴. Per últim, crec que hi ha un altre factor que es absolutament cabdal: el futur del soldat. Més enllà del seu entorn, la fam o la precarietat, el soldat desconeixia que li deparava l’endemà, ja que podia morir en combat, caure malalt o patir lesions importants en el fragor de la batalla. Aquesta incertesa podia ser un factor clau per a deixar-se emportar per les passions i la inconsciència¹⁶⁵.

2.8.- SOLDATS DE DÉU: LA RELIGIOSITAT DEL TERÇ

La religió impregnava les societats d’Antic Règim, i al s. XVI les guerres de religió foren un factor molt considerable¹⁶⁶. Les qualitats morals eren les més exigides a un soldat; havia de ser devot i obedient, i sobretot, *temeroso de Dios* i defensor del catolicisme, sense importar la situació ni els mitjans emprats per tal d’aconseguir-ho.

¹⁶¹ En aquest sentit, cal esmentar la línia d’investigació de la Lara Vilà i el seu grup (UdG) entorn a la literatura soldadesca. Part de les seves propostes les trobem a la seva ressenya sobre un llibre recent d’aquesta temàtica: Vilà, L. (2018). Miguel Martínez. *Front Lines: Soldier’s Writing in the Early Modern Hispanic World*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2016, *Studia Aurea*, 12 (2018) pp. 407-413.

¹⁶² Fortament marcat per la concepció nobiliària. Thompson, I.A.A. (2003). “El soldado del Imperio...” pp. 33 i ss.

¹⁶³ Això podria explicar la violència que solia haver-hi dins els propis exèrcits. White, L. (1998). “Los tercios en España...”, pp. 164 i ss.

¹⁶⁴ Un exemple que porta a pensar en aquest esvalotament dels sentiments és la venjança. Els soldats solien considerar-se entre sí com a germans, i la mort d’un d’aquests podia causar la ira i la cólera en els seus companys, que actuarien sense cap mena de miraments contra els executors del seu company caigut.

¹⁶⁵ Quatrefages defineix –en la meua opinió de forma massa categòrica i poder desengertada- el caràcter del Terç en tres paraules: sang, sexe i mort. Quatrefages, R. (1983). *Los Tercios...*, pp. 390

¹⁶⁶ Lutz, H. (1992). *Reforma y Contrarreforma*. Madrid: Alianza. pp.137 i ss.; i Elliott, J. H. (2001). *Europa en la época de Felipe II (1559-1598)*. Barcelona: Crítica, pp. 109-126

En conseqüència els terços lluitaven per la defensa del catolicisme¹⁶⁷ i alhora els capellans vetllaven per la salut espiritual dels soldats i oficials. A partir de 1579, un capella major supervisava un conjunt de capellans adscrits a cadascuna de les companyies. Podien ser eclesiàstics seculars o regulars¹⁶⁸.

Si bé el barber s'encarregava de la salut física dels soldats, era necessari mantenir també entre la tropa una bona salut moral i espiritual. Per tal d'aconseguir-ho, els capitans buscaven l'ajuda d'un capellà. Aquesta figura era fonamental per tal de que les tropes respectessin els preceptes canònics, però sobretot es centraven en la assistència a missa i la confessió¹⁶⁹. Havia de ser honest i de bona reputació, i en cas de que fos membre d'una ordre religiosa, havia de tenir una llicència per part d'un superior eclesiàstic que acredités la seva competència i bona conducta. Dins les companyies de terços, els capellans depenien directament de l'autoritat del Capellà Major¹⁷⁰.

La seva funció era cabdal, ja que en un món bèl·lic marcat per la misèria, l'horror i la fam, era aquesta figura l'encarregada de reconfortar la moral i els ànims dels soldats. A través de la fe, intentava mantenir una moral elevada dins la tropa. Com hem destacat anteriorment, el futur del soldat era incert, i “pronto llegaba el momento en que solo quedaba Dios como único y cierto recurso de aquellos hombres en la eventualidad constante de cenar con Cristo”¹⁷¹. Rebre la benedicció abans de passar a millor vida no era quelcom superficial per als soldats, i els capellans eren els que complien aquesta funció¹⁷².

¹⁶⁷ “Dios es el origen i el fin del ideal en los soldados españoles”, senyala Quatrefages, R. (1983). *Los Tercios...*, pp. 403

¹⁶⁸ La figura dels capellans militars fou molt present. Per aprofundir en el tema: García Hernán, E.(2006). “Capellanes militares y reforma catòlica” a García Hernán, E. i Maffi, D. (Coord.): “*Guerra y sociedad...*”,709-742; Fernández Terricabras, I. (2000). *Felipe II y el clero secular. La aplicación del Concilio de Trento*. Madrid: Sociedad Estatal para la Conmemoración de los Centenarios de Felipe II y Carlos V. En relació al paper de l'ordre dels Jesuïtes dins l'aparell militar, vegeu: Medina, F.B. (1989). “Jesuïtes en la armada contra Anglaterra (1588): Notas para un centenario.” *Archivum Historicum Societatis Iesu*, 58, 3-42; Voldria destacar a Peña Abejón, V.(2018). *Entre la virtud de Cristo y la disciplina de Marte. Los capellanes jesuïtes en el ejército de Flandes*, (Trebball de Final de Grau), Universidad de Valladolid, el qual realitza un estat de la qüestió envers el paper dels capellans jesuïtes. Rescatat de <http://uvadoc.uva.es/handle/10324/33370>, consultat el 26/05/2019

¹⁶⁹ Quatrefages, R. (1983). *Los Tercios...*, pp, 257 i ss

¹⁷⁰ Mayor, C. (1975). “Los primeros vicarios castrenses en España”. *Revista española de derecho canónico*, 31(88), 105-112.

¹⁷¹ Quatrefages, R. (1983). *Los Tercios...*, pp, 404

¹⁷² Els tres sagraments indispensables eren la “confesión, comunión y extremaunción”. White, L. (1998). “Los tercios en España...”. pp. 162

El soldat espanyol estava convençut que només Espanya defensava la fe catòlica i l'església de Roma¹⁷³. El soldat del terç era un instrument de Déu per a la defensa de la religió, i es sentia com a tal. Això anava molt lligat amb els ideals polítics que sostenia la monarquia, en especial Felip II, el qual volia consolidar-se com a paladí del catolicisme¹⁷⁴. Veiem per tant una simbiosi entre la voluntat política de la corona i el sentiment religiós dels seus exèrcits¹⁷⁵.

El soldat estava convençut que el combat purificava l'esperit i l'ànima.¹⁷⁶ Existia un discurs de guerra santa –en especial envers la fe protestant-, una guerra que garantia la salvació per a qui hi participés, la qual alimentava l'ideal i la reputació dels combatents. El servei a Déu a través de les armes era vist com un mitjà per tal d'aconseguir la redempció.

El valor del soldat es fonamentava en el temor a Déu. Sense voluntat divina, no hi havia victòria possible. Fins i tot els saquejos eren justificats com una voluntat de Déu, com un càstig de la providència sobre aquelles poblacions que havien patit el saqueig. L'actuació de la Divinitat era cabdal en la vida dels soldats, ja que era vista com a necessària i protectora. No es menor destacar que abans de totes les batalles es realitzaven tota mena de rituals, però sobretot hi havia sempre una oració. Els soldats es creien acompanyats dels sants i la Verge en combat, i eren la font d'inspiració i qui els donava forces quan aquestes mancaven.

L'atribució de concepcions pròpies de l'àmbit religiós era molt present també en la vida dels terços. Per exemple, davant el fracàs en el setge de la ciutat d'Alkmaer, els soldats es negaren a lluitar argumentant que els defensors “estaban poseidos por el diablo”¹⁷⁷

La desafecció envers els protestants es veia reforçada per la presència de soldats exiliats que formaven part del gruix de l'exèrcit hispànic, els quals fugien de les seves

¹⁷³ Així ho analitza Quatrefages, afegint el matis que ho afirmaven com a confrontació als turcs i l'heretgia protestant a Quatrefages, R. (1983). *Los Tercios...*, pp. 404-406.

¹⁷⁴ Lutz, H. (1992). *Reforma y Contrarreforma...* pp.127.

¹⁷⁵ És molt interessant l'estudi envers la cerca de relíquies per part dels terços. Aquests no només participaren en el camp de batalla, sinó que cercaren diverses relíquies pel territori on s'estacionaven. Per a més informació, vegeu Ferrer García, F. (2014). “Felipe II y la conquista de reliquias por los Tercios de Flandes. El ejemplo de Leiden (1570-1574).” *Hispania Sacra* (66), 67-95.

¹⁷⁶ “*Ganar el cielo a lanzadas y cuchilladas*”, això ho escriurà don Diego Villalobos, veterà de Flandes. Citat per Ruiz Ibáñez, J.J. (2018). “La religión de los tercios”, *Despertaferro, Los Tercios (I) Siglo XVI*, 62-65. pp. 62

¹⁷⁷ Quatrefages, R. (1983). *Los Tercios...*, pp. 410.

terres on resultava conflictiu practicar la seva fe –com seria el cas d’anglicans o francesos de la zona dominada pels hugonots-.

La guerra tenia, per tant, un vincle inseparable amb la religió; la presència de la Verge era constant en els estandards, banderes... Es crearen confraries i capelles en honor de la Verge del Rosari, per iniciativa dels mateixos soldats. La destrucció dels símbols catòlics i de les institucions religioses causava la ira i còlera dels soldats, els quals buscaven venjança immediata.

La religiositat dels terços es quelcom interessant, ja que s’enquadra a cavall d’una fe plena de supersticions, amulets i imatges religioses –de caràcter tardo-medieval- i un procés de reforma catòlica que cristal·litzarà amb el Concili de Trento.

Hem destacat anteriorment que es tractava de respectar els temples religiosos a l’hora de dur a terme una intervenció militar en territoris estrangers. Tot i això, J.J. Ruiz destaca que cronistes de l’època es mostren perplexos davant els saquejos constants d’esglésies catòliques fora del territori peninsular. En opinió d’aquest autor, això es degut a cert anticlericalisme per part del catolicisme ibèric, el qual castigava aquells clergues i població civil “poc compromesos” amb la causa de Déu –i per tant del monarca-¹⁷⁸. Per tant, aquests soldats legitimaven els saquejos a institucions catòliques com una mena de càstig diví degut a una pobra religiositat i en certa manera una falta de respecte cap a la deïtat.

A mode de conclusió, veiem que es va originar un camp religiós –utilitzat el concepte de Bordieu¹⁷⁹- pròpiament espanyol, el qual va conformar una identitat col·lectiva comuna, amb un seguit de valors i preceptes que destacaren al soldat espanyol com a paladí de la defensa de Déu i del Rei. Luis Ribot postula una visió semblant, al dir que hi hagué una “coincidencia entre el sistema de valores y la concepción del mundo de las clases dirigentes y los estamentos populares, hecho que, en tiempos de Felipe II, dio lugar a un alto grado de homogeneidad ideológica y religiosa de la sociedad castellana, cuando los objetivos de la política exterior de la Monarquía se identificaron, al menos en lo ideal, con la Contrarreforma y la oposición al avance del protestantismo.”¹⁸⁰ Si bé és

¹⁷⁸ Ruiz Ibáñez, J.J. (2018). “La religión de los tercios...” pp. 63-64

¹⁷⁹ Bourdieu, P. (2006). Génesis y estructura del campo religioso. *Relaciones. Estudios de Historia y Sociedad*, XXVII (108), 29-83.

¹⁸⁰ Ribot, L. (2006). *El arte de gobernar...*, pp. 63. En referència al aspecte religiós en temps de Felip II, vegeu Fernández Terricabras, I. (2000). *Felipe II y el clero secular...*

una afirmació molt contundent i podria portar a matisos -podem estar segurs d'una homogeneïtat social en un territori tant divers com la monarquia hispànica, on existeixen una multiplicat de territoris amb els seus propis furs i costums?- crec que encerta al mostrar una mena de cosmovisió general de la societat peninsular-entesa com a territoris peninsulars que integraven la monarquia hispànica- identificada en la defensa del catolicisme.

Com diem avui en dia, “la fe mou muntanyes”. En aquest cas, la fe va ser capaç de moure grans masses humanes a favor d'una defensa a ultrança del catolicisme. S'ha d'entendre per tant la religió no com una simple convicció religiosa, sinó com una forma de viure, com la creadora d'una cosmovisió comuna i compartida entre els contemporanis de l'època i defensada per la monarquia¹⁸¹. I més important encara, una cosmovisió comuna del món podia crear i mantenir lligams importantíssims entre els soldats. Al camp de batalla, no lluitaven amb simples soldats al costat, sinó amb vertaders servents de Déu, cosa que reforçava la moral de la soldadesca i creava una mística sagrada envers la guerra, vista com una forma de complir la voluntat de Déu.

El rei era l'instrument de Déu per a complir la seva voluntat, i era considerat i tractat com a tal. Aquesta devoció per al Rei està justificada per aquesta funció instrumental dels designis divins, i explica perfectament aquesta aureola sagrada que envoltava la figura del monarca.

2.9.- ELS MOTINS: UNA METÀFORA DELS LIMITS DE LA LLEIALTAT

El motí era el mètode pel qual els soldats canalitzaven els greuges i problemàtiques del dia a dia, quan la situació els resultava ja insostenible; fou una protesta col·lectiva, un mètode emprat per tal de demanar una millora de condicions, una forma d'intentar canviar la precària vida militar a la que estaven sotmesos els soldats. No fou quelcom menor, ja que entre 1572 i 1607 Geoffrey Parker documenta més de 45 motins tant sols a Flandes¹⁸². Com hem vist anteriorment, el motí era considerat un greuge cap al rei; per tant, els soldats eren conscients de les conseqüències i del que representava

¹⁸¹ En aquest sentit, segons Lovett Felip II fou el Habsburg amb “una idea más exaltada de la responsabilidad moral del rey sobre el bienestar moral de su pueblo”. Com veiem, la monarquia tenia molt present la necessitat de la salut espiritual del poble. Lovett, A. W. (1989) *La España de los primeros Habsburgos (1517-1598)*. Barcelona: Labor. pp. 290

¹⁸² Parker, G (2000). *El ejército de Flandes y el camino español...* pp. 231

organitzar-se en motí. Per a Parker, els motins del exèrcit de Flandes foren una de les principals causes que van portar al desastre financer i militar a Espanya. Aquestes revoltes militars paralitzaven considerablement l'exèrcit, cosa que provocava frenar qualsevol mena d'estratègia ofensiva, a més de comprometre greument la seguretat de la població civil i les ciutats. Parker creu que aquesta desobediència col·lectiva a Flandes no la trobem de mateixa manera en altres exèrcits, i es pregunta què portava a l'esclat de motins de forma tan freqüent i durant períodes temporals tant llargs.¹⁸³

Tot i que Parker centra el seu estudi en l'exèrcit de Flandes, molts dels motius son extrapolables a la resta de territoris. En primer lloc caldria destacar les dures condicions de la vida militar; fam, condicions climàtiques adverses, el perill constant... Però sens dubte és la falta d'aliment la més important. Tal i com recull Parker, les dues conjuntures on més motins van tenir lloc fou entre 1573-1576 i 1589-1607, moment on trobem documentades crisis de subsistència als Països Baixos . A causa dels greus problemes financers de la Corona i l'augment dels preus, els soldats tingueren moltes dificultats per a poder fer front a la gana. Per últim, cal destacar que els soldats es movien usualment per climes hostils, lluny de la seva terra natal, cosa que feia encara més difícil suportar les penúries¹⁸⁴.

El perill de la misèria en la que es movien els soldats feia que els motins fossin quelcom a vegades espontani; la menor espurna podia fer esclatar la gran flama del motí: l'abús d'un oficial impopular, rumors de més problemes amb la paga... Com defensa Parker, “cualquier causa bastaba para convertir el descontento pasivo en revuelta activa”¹⁸⁵.

Un cop s'iniciava la desobediència, els amotinats s'organitzaven per tal d'assolir els objectius. Escollien els cabdills, creaven un pla i feien demandes assequibles. Això ens demostra altre cop de que els soldats eren molt conscients del món que els envoltava, sabien què era “racional” exigir i què era absolutament impossible –tot i que de segur existiren demandes utòpiques-. La majoria de vegades, els motins eren iniciats per les anomenades *picas secas*, el soldat més mal pagat de la tropa –se'ls identificava per no portar cuirassa- o els arcabussers. L'èxit d'un motí no era quelcom que es deixés en mans del caos: la unitat era essencial, i calia convèncer a la resta de camarades. Quan esclatava

¹⁸³ Ibidem, pp. 232

¹⁸⁴ Ibidem, pp. 232-233

¹⁸⁵ Ibidem, pp. 233

un motí, tothom qui s'hi adherís era tractat de mateixa manera, sense importar el càrrec que ostentés.

La tropa amotinada escollia una figura anomenada *electo*, encarregat de dirigir la revolta, juntament a un consell assessor. Aquest *electo*, escollit democràticament, gaudia d'autoritat absoluta i les seves ordres eren inapel·lables, castigant la desobediència fins i tot amb la mort¹⁸⁶. Un cop escollits els cabdills, era hora d'adoptar posicions defensives. Quan un motí es produïa en campanya, calia aconseguir una fortificació –usualment persuadint a la guarnició que la defensava per a que s'unís al motí-. Calia obtenir viviers per tal de resistir si fos necessari, i s'obtenien d'on calgués; fou aquesta pràctica la causant de problemes i malestar als municipis i població civil pròxims al esclat del motí, ja que se'ls demanava tributs i aliments.

Però l'*electo* no podia obrar per *motu proprio*. Si aquest feia una proposició als representants del govern sense consultar-ho prèviament, el seu futur immediat era ser passat per les armes. Tant sols quan els amotinats es posaven d'acord sobre les seves exigències i condicions, podien iniciar-se les negociacions. Usualment, era escollit un oficial respectat per tal de negociar amb l'*electo* i transmetre les demandes. El més usual era fer-ho a través d'una missiva on apareixia el llistat de peticions per part dels amotinats.¹⁸⁷

La demanda més habitual era sobretot la de cobrar les pagues endarrerides –incloent les dels soldats morts- i obtenir el perdó total per les seves actuacions. Per últim, una petició molt freqüent era la de fer una revista general per tal de que cada soldat pogués escollir a quina unitat servir –usualment per fugir de la tirania d'un oficial-. Podem trobar moltes més demandes: creació d'un hospital militar, augment dels recursos, rebre queviures... Se'ls atorgava un sustento –paga mensual a càrrec del tresor militar- mentre es complia la resta d'exigències a canvi de deixar de nodrir-se de les localitats pròximes i dels seus recursos de forma il·lícita . Habitualment eren soldats veterans aquells que s'amotinaven, i per tant, a la Corona l'interessava que la situació es resolgués amb la major celeritat possible per tal d'evitar la més que probable derrota en el front de batalla –on aquests eren l'eina més efectiva i determinant-. Aquells que s'amotinaven podien bé abandonar l'exèrcit o bé mantenir-s'hi, tot i que usualment s'hi quedaven degut als perills

¹⁸⁶Bentivoglio escriurà que “nunca se ha visto desobediencia que produjera mayor obediencia”, citat per Parker. G (2000). *El ejército de Flandes y el camino español...* pp.235

¹⁸⁷ Ibidem, pp. 234 i ss.

de tornar a la llar amb les bosses plenes de diners –ja que com hem destacat, se’ls solia pagar per tal de finalitzar el motí-. Els *electos* i el seu consell solien quedar senyalats, i se’ls comminava a que abandonessin l’exèrcit.

L’Estat però no es quedava de braços creuats. Tot i que en primera instància s’atorgués el perdó i s’assegurés que aquells que s’havien amotinat no sofririen represàlies, la realitat era totalment diferent. En primer lloc, existien mètodes –lícits o il·lícits- per tal de despatxar aquells soldats sospitosos de promoure actes revoltosos o bé aquells que mostraven certa habilitat per a la desobediència; molts dels *electos* i altres promotors de les revoltes foren assassinats pels delictes comesos –un cop pacificada la situació-. En segon lloc, s’enviaven llistes als tribunals del territori hispànic on apareixien els noms d’aquells que havien rebut el perdó, per tal de que fossin identificats i executats en cas de cometre qualsevol delicte –sense importar si era greu o no-. Un altre mètode era desterrar als amotinats, però podia resultar contraproductiu, ja que alguns d’ells podien passar-se al bàndol holandès per tal de poder guanyar-se la vida¹⁸⁸.

Però el motí no solia dur a la tranquil·litat, ja que els problemes financers de la Corona feien que en moltes ocasions, un cop es tornava a l’obediència, els soldats tornessin a no percebre les seves soldades. Això convertia el motí en un recurs cada cop més usual, i en paraules de Parker, es va convertir en el “remedio doméstico” dels veterans de l’exèrcit de Flandes, entès com la forma d’organitzar-se més efectiva per tal de percebre les soldades endarrerides¹⁸⁹. I precisament fou l’èxit dels motins –com hem destacat anteriorment- un dels motius que els feia cada cop més usuals; per al govern els posava entre l’espasa i la paret, ja que si no atenia les demandes dels amotinats, les conseqüències per a la població civil més pròxima podien ser desastroses –ja que patiren la fúria dels amotinats-, però si pel contrari donava resposta a les demandes, podia convertir-se en un perillós precedent per aquelles tropes que no s’havien rebel·lat. Les decisions que prenia el govern davant aquesta situació eren, com a mínim, controvertides

Per tant, resoldre un motí era quelcom complex. En moltes ocasions, les tropes que es mantenien lleials es negaven a combatre contra els seus camarades amotinats – mostra de la forta cohesió social existent entre Terços-. Com hem vist anteriorment, els

¹⁸⁸ Ibidem, pp. 236 i ss.

¹⁸⁹ Ibidem, pp. 240

cabdills en moltes ocasions eren despatxats, i les promeses del govern no es complien. D'això n'eren conscients moltes vegades els amotinats, que no queien al parany amb la mateixa facilitat. Un atac frontal –en cas de que els soldats lleials accedissin- tampoc era rentable, ja que significa perdre molts bons soldats en una “guerra civil”. A més, les reaccions “dures”, en opinió de Parker, no eren aconsellables, ja que els amotinats no eren revolucionaris amb un programa polític o social, tant sols volien cobrar o millorar la seva situació¹⁹⁰. Cal fugir, per tant, d'una visió anacrònica on els terços puguin semblar una mena de proletariat en la cerca d'una igualtat social o canviar el *status quo*.

Però la falta de diners no fou l'única motivació que podia conduir a una revolta militar. Si fos així, opina Parker, “se hubieran rebelado todas las tropas”¹⁹¹. Moltes companyies es mantingueren lleials tot i els enormes problemes financers, i d'altres –a les que se'ls devia molta menor quantitat- no dubtaren en amotinar-se. A través dels cartells dels revoltats, pamflets i missives estudiats per Parker, n'extreu altres motius¹⁹².

En primer lloc, la fatiga de la guerra; condicions climàtiques adverses, violentes i cruels batalles i setges, fam... Cal destacar que els soldats veterans solien estar actius constantment al llarg d'una guerra, i en molt poques ocasions es trobaven lluny del front, cosa que incrementava encara més la seva fatiga. En segon lloc, les condicions per les quals una ciutat es rendia podien fer esclatar el motí, com es el cas del setge de Haarlem de 1573, on la ciutat va pagar una important suma per tal d'evitar el saqueig de la ciutat –i per tant l'obtenció de botí per part dels soldats-; si bé això té un component econòmic evident, crec que no es similar al de la paga, ja que aquí si suma un factor poder més reivindicatiu –la indignació a no poder ser recompensats degudament després d'unes dures condicions-. A més dels altres dos fets destacats, un tercer motiu per al motí està relacionat amb les condicions que patien els soldats, ja que en moltes ocasions eren humiliats pels càrrecs superiors. Se'ls solia tractar de forma despectiva i dura; però això no era monopoli dels oficials, ja que una part important de la població civil –sobretot aquells que havien de mantenir-los durant un temps- era hostil a la seva presència. Davant aquesta situació, Parker posa sobre la taula una hipòtesis interessant: el motí com a clam reivindicatiu de la dignitat; quan un soldat s'amotinava, passava a tenir consideració, cobrava rellevància. Era tractat per part dels oficials amb un caire molt més paternalista

¹⁹⁰ Ibidem, pp. 250-254

¹⁹¹ Aquesta cita i la continuació ha estat extret de Ibidem pp. 240-255

¹⁹² Ibidem, pp. 250-254

–per tal de poder calmar la seva actitud rebel-, apel·lant a l’honor i deures dels amotinats. Veiem per tant una hipòtesis que en certa manera reforça l’idea exposada per hom al creure que els soldats no eren simples autòmats al servei de la Corona, sinó que eren plenament conscients de la dura situació en la que vivien i prenen partida dins el joc polític i col·lectiu per tal de millorar les seves condicions.

Tot i existir una por a un “motí general”, aquest mai es va arribar a produir . En opinió de Parker, això fou degut al “caràcter caòtic” de l’administració¹⁹³. El fet d’anar al dia feia que mentre algunes tropes vivien de forma deplorable durant temps, altres gaudien de certa comoditat. No totes les tropes patien problemes de paga, només algunes. Per tant, veiem que l’Estat actuava de forma bastant aleatòria, el que avui en diríem “anar fent”, apagant els focs allà on sorgien.

Els motins foren, a mode de conclusió, una protesta col·lectiva amb l’objectiu d’aconseguir millores econòmiques o vitals –enteses com a millora de la qualitat de vida, que diríem avui dia-. No s’han d’entendre com una protesta política o amb ambicions de capgirar radicalment la situació. Però serveixen com a perfecta metàfora de fins a quin punt la lleialtat es veia superada per la necessitat. Els períodes de pau suposaren un descens dels motins, cosa que reforça el caràcter reivindicatiu esmentat.

2.10.- ELS TERÇOS: UNA MICRO-SOCIETAT

2.10.1.- RELACIONS I SOCIABILITAT

Cal entendre el terç com una micro-societat¹⁹⁴ autònoma on els lligams i les relacions que s’establien dins una companyia eren diferents als que podem trobar en la vida civil.

El cas del *Maestro de Campo* fou significatiu, el qual a més de les seves funcions era també capità d’una companyia. Això feia que servir en el seu regiment fos sinònim de privilegi i orgull, ja que s’envoltava dels més excelsos soldats -coneguts com *soldados aventajados*-. Al seu voltant hi havia un equip d’assessors i homes de confiança –no calia que fossin oficials- que l’ajudaven en la presa de decisions. Es considerava “pare” del seu terç, i procurava conèixer el nom de tots els seus oficials subordinats –ja que els

¹⁹³ Ibidem, pp. 252-255

¹⁹⁴ Aquest terme fou acunyat per Quatrefages a Quatrefages, R. (1983). *Los Tercios...*, pp 357 i ss.

emocionava i motivava sentir-se reconeguts per un individu de tanta autoritat-. Tenia competències administratives i judicials, tals com lluitar per evitar el frau, a més de poder decidir les penes capitals i físiques sobre aquells soldats que infringien la norma. Era costum que el *Maestre de Campo* marxés a peu i no a cavall, com a mostra de proximitat i afecte cap a la infanteria¹⁹⁵.

En les relacions entre oficials i soldats intervenien dinàmiques paternalistes, de clientelatge o vincles familiars o de lloc d'origen. A tall d'exemple citarem el que la historiografia diu del paper social del caporal o *alférez*. El caporal complia una funció social molt important, i actuava de forma paternalista amb els seus soldats ja que “la escuadra era su familia”¹⁹⁶. L'*alférez* sostenia un paper important en l'aspecte social, ja que de la mateixa manera que el sergent, s'encarregava d'establir ponts entre l'oficialia i els soldats, a més d'atendre i ajudar les queixes d'aquests envers els problemes quotidians -queixes d'allotjament, paga, alimentació...-. Per a Quatrefages, el seu paper fonamental era el de “humanizar todas las relaciones”¹⁹⁷.

Un altre aspecte fonamental el trobem envers els *bisoños*¹⁹⁸, nom que rebien els nous reclutes. En aquest cas trobem una contradicció, ja que rebien un tracte de caire paternalista no només dels oficials, sinó també dels soldats més experts i veterans, però al mateix temps eren tractats amb menyspreu i havien de suportar injúries constants. En aquest sentit, opino que es precisament aquest caràcter paternalista el que feia que en moltes ocasions se'ls menystingués, ja que els seus superiors actuaven des d'una posició de superioritat –moral i militar- que els conduïa a actuar de forma més autoritària.

Si l'estància d'un terç tenia previsions d'allargar-se en el temps –com era el cas de les guarnicions en fortalises fixes- els soldats vivien en camarades, és a dir, habitacions on residien entre vuit i déu soldats. Pot semblar quelcom ínfim, però resulta cabdal per a la cohesió social del grup. D'aquí sorgeix el mot *camarada* per a definir a un company pròxim, i destil·la certa proximitat afectiva. El fet de compartir diàriament cambra amb el mateix grup humà incentivava enormement els lligams entre els soldats, que acabaven desenvolupant relacions quasi fraternals i es consideraven com a *hermanos* entre ells¹⁹⁹.

¹⁹⁵ Ibidem, pp. 295 i ss.

¹⁹⁶ Ibidem, pp. 258.

¹⁹⁷ Ibidem, pp 258 i ss.

¹⁹⁸ Una breu menció i explicació del caràcter dels *bisoños* a Thompson, I. A. A. (2003). “El soldado del Imperio...” pp. 35 i ss.

¹⁹⁹ Parker. G (2000). *El ejército de Flandes y el camino español...*, pp. 223

Seguint aquest fil de les relacions de germanor entre els soldats, crec que cal destacar les *reformaciones* com exemple de la cohesió social en els terços. Entenem per a *reformación* la reestructuració d'una companyia, és a dir, la dissolució d'un terç o la redistribució de tropes cap a altres companyies²⁰⁰. Aquestes redistribucions podien produir-se a causa d'un motí, un excés de baixes en una companyia concreta o altres motius bèl·lics o disciplinaris. Aquestes reformes eren molt perilloses, ja que trencaven la cohesió social del grup, i tenien un fort impacte en la moral dels soldats. Imaginem un soldat el qual, després de déu anys de servei en un mateix terç, es enviat a una companyia diferent; no només s'hauria d'adaptar a un nou *modus operandi*, si no que hauria de teixir nous llaços i per suposat abandonar tots aquells *camaradas* amb els que havia lluitat colze a colze al llarg de la seva carrera militar i havia compartit dolor i glòria. Els lligams entre soldats no eren quelcom menor, i l'Estat havia de ser molt cautelós a l'hora de reorganitzar una companyia.

En el cas del capità, més enllà de ser un cabdill militar en combat -ja que la presa de decisions no depenia d'ell- actuava com un *pater* per a la tropa. Era el seu model a seguir, el mirall on s'hi havia de veure reflectits el soldats, i per tant les expectatives i exigències eren enormes. Per a Geoffrey Parker, els capitans a l'inici de l'època moderna gaudien d'un enorme poder sobre la tropa, ja que d'ells depenia la disciplina, però també els càstigs per tal de mantenir-la; podia multar o humiliar a un soldat, decidia qui havia de complir les més feixugues obligacions i podien fins i tot decidir l'execució d'un soldat. Com hem destacat, eren els capitans qui escollien els seus oficials –sense intermediació de cap superior- i per tant podien afavorir aquells més afins, a més de repartir al seu arbitri els sous complementaris -30 escuts mensuals-. Era el responsable de protegir el cofre –conegut com a *caja*- on hi havia els diners destinats a pagar als soldats quan no arribaven els recursos del tresor militar -conegut com a *socorro*-²⁰¹.

Aquesta visió idealitzada del capità que veiem a l'inici del capítol²⁰² caldria matisar-la més encara si continuem llegint les tesis de Parker. Eren els primers en cobrar la paga si els diners que arribaven eren insuficients –per tant els soldats es quedaven sense cobrar- i obtenien guanys il·lícits a través de donar préstecs amb comissió als soldats

²⁰⁰ Martínez Laínez, F., Sánchez de Toca, J. M^a. (2006). *Los Tercios de España: La infantería legendaria*. Madrid: Edaf, pp. 255 i White, L. (1998). “Los tercios en España...” pp. 142 i ss.

²⁰¹ Parker, G. (2000). *El ejército de Flandes y el camino español...*, pp. 203

²⁰² Quatrefages mostra, al inici del seu text, “com hauria de ser” el capità, sense mostrar –o fent-ho de forma molt tímida- la cara negativa d'aquesta figura Quatrefages, R. (1983). *Los Tercios*, pp 258 i ss.

afamats. Aquests capitans –a vegades provinents de famílies aristòcrates- caigueren en la cobdícia, l'estafa i el frau²⁰³. Cada cop que es passava revista, apareixien usualment nous reclutes sota el títol de *soldados veteranos* –els quals percebien major paga- o bé inscrivien sota jurament servents i camperols com a soldats –eren coneguts com a *santelmos*- a canvi d'una almoïna. El govern central era molt conscient d'aquesta viva corrupció entre l'oficialia, però el seu intent de controlar-ho es va mostrar ineficaç²⁰⁴.

En la meua opinió, part de l'èxit dels terços no es pot explicar sense entendre la cohesió que existia entre la tropa. La fortalesa dels lligams entre soldats podien ser fonamentals per tal de lluitar amb major eficàcia, no només en l'aspecte estrictament tècnic –major compenetració entre ells- sinó també en un aspecte moral –el fet de lluitar amb els mateixos *camaradas* al llarg dels anys creava vincles emocionals enormes que de segur motivaven als soldats-.

2.10.2 LA VIDA QUOTIDIANA: INTENDÈNCIA, ALLOTJAMENT...

Una *ciudad errante* es la millor definició per un exèrcit dels inicis de l'Edat Moderna²⁰⁵. Calia aconseguir provisions i allotjaments al llarg del seu recorregut, i això com hem vist, era una tasca complexa. No només es movien els soldats, sinó tot un cos material i social que acompanyava a la tropa al seu destí; per tal de moure els pesats *trenes de artilleria* calia la tracció animal, i en conseqüència, l'aliment per aquest bestiar –civada, palla, farratges i estructures de fusta per a transportar els queviures-. A més dels animals, juntament amb la tropa es mobilitzaven les prostitutes, nens, criats, *zapadores*, capellans, metges, etcètera. Per J. Contreras Gay, aquestes aglomeracions humanes no tenien res a envejar a les poblacions contemporànies –en quant a nombre de individus-, arribant-se a mobilitzar més de vint-mil efectius.²⁰⁶ Aquestes grans masses de població eren focus de malalties, fam, i desercions, ja que resultava molt difícil donar resposta a les necessitats quotidianes de tal aglomeració humana i animal.

Un campament de terços es solia dividir entre una zona “militar” i una zona de personal civil, mostra del gran nombre de “personal auxiliar” que acompanyava a la tropa. Van existir teòrics i tractadistes que analitzaven les millors condicions per tal d'establir

²⁰³ Hale, J. R. (1990). *Guerra y sociedad en la Europa del Renacimiento, 1450-1620*. Madrid: Ministerio de Defensa, pp. 153

²⁰⁴ Parker, G. (2000). *El ejército de Flandes y el camino español...*, pp. 203 i ss.

²⁰⁵ Hale, J. R. (1990). *Guerra y sociedad en la Europa del Renacimiento...*, pp. 179

²⁰⁶ Contreras Gay, J. (2018). “La ciudad errante”, *Despertaferro: Los Tercios (II) 1600-1660*, pp. 66

un campament, l'organització de les diferents zones o “seccions” –és a dir, la distribució de l'espai- i la forma de assegurar-ne la protecció²⁰⁷.

En quant a la distribució de l'espai, a més de zones destinades a guardar el bestiar i els queviures, s'establia una zona on fer les deposicions, cosa que mostra certa preocupació envers la higiene, o almenys una mínima consciència d'unes necessitats higièniques bàsiques.

L'allotjament era quelcom complex, ja que en moltes ocasions el número de tendes disponibles era molt inferior a les necessàries. Això obligava als soldats a crear veritables barraques amb qualsevol material disponible, ja fos a partir del mateix entorn o de “reciclar” material disponible -fustes, palla del bestiar...-; com podem imaginar, la comoditat i el confort no eren una virtut d'aquests allotjaments improvisats; cal sumar-hi, a més, les possibles condicions climàtiques adverses que dificultaven encara més l'allotjament.

En certes ocasions, els soldats s'allotjaven en cases particulars dins els municipis, i era missió del *furriel* establir lligams previs amb els propietaris i actuar correctament per tal d'evitar conflictes i tensions. Rebia del municipi o localitat en qüestió les anomenades *boletas de alojamiento*, documents on s'assignava cada soldat a la casa d'un veí del municipi. Aquest allotjament, anomenat *acantonamiento*, no solia ser cedit amb massa entusiasme per part de la població local, tot i que era obligatori²⁰⁸. Es tractava d'una mena d'impost militar que patien sobretot aquelles poblacions frontereres o pròximes a itineraris utilitzats freqüentment per les tropes. J. Gay es pregunta perquè un fet tant determinant com l'allotjament de tropes es va deixar en mans d'una certa “improvisación regulada”, i no es crearen campaments militars fixes en les zones més transitades²⁰⁹. En la meua opinió, això està molt relacionat amb els problemes financers de l'Estat; crear i mantenir un nombre elevat de campaments fixes resultaria extremadament costós per a la Corona, i els resultava més fàcil suportar les queixes i eventuais problemàtiques de la població civil que no pas costejar i planificar una xarxa complexa de campaments. En aquest sentit, pot tenir a veure també cert sentiment de menysteniment de la població més rural i agrícola per part dels governants. En una

²⁰⁷ Contreras Gay ho definirà com un *Arte de la Castramentación*, a *Ibidem*, pp. 66

²⁰⁸ J. Contreras Gay les defineix com “las leyes de hospedaje forzoso y gratuito”, les quals obligaven a oferir llit, menjar, llum i llenya als hostes. Contreras Gay, J. (2018). “La ciudad errante”, pp. 66 i Thompson, I.A.A. (2003). “El soldado del Imperio...” pp. 22 i ss.

²⁰⁹ Contreras Gay, J. (2018). “La ciudad errante”, pp. 66

societat d'Antic Règim on les diferències socials estaven extremadament marcades, és possible que es considerés com un “deure” i un “servei” al monarca per part d'aquests estaments no privilegiats mantenir i allotjar les tropes de la Corona.

Les famílies dels soldats, que els solien acompanyar, feien vida en comú en una zona separada, on desenvolupaven tasques quotidianes²¹⁰; molt a prop existien les tendes dels *vivanderos*, comerciants que acompanyaven a la tropa i creaven una mena de mercat, ja que tenien a la venta teixits, eines de cuina, aliments... aquests comerciants estaven regulats per l'oficialia –o almenys ho intentaven- i resultaven imprescindibles per al dia a dia dels soldats, ja que donaven resposta a les necessitats quotidianes quan els subministres “oficials” no arribaven²¹¹.

El joc era un problema cabdal dins les companyies, i estava considerat com una vertadera plaga. Es recomanava constantment per part dels oficials la desconfiança envers el joc, ja que s'havia arribat a situacions on els soldats venien les seves armes per tal de poder jugar –fet que provocava la deserció posterior si les perdien-. Estava estrictament regulat i només es podia jugar davant d'un sergent o caporal, que s'encarregava de supervisar el desenvolupament del joc. Es solia jugar sobre teixits, taules o tambors – d'aquí prové el nom de “*timba*” utilitzat encara avui dia-. Tot i això, es mantenia un tipus de joc il·lícit lluny de les mirades dels oficials, fet que estava durament castigat.

El soldat havia de costejar-se la seva manutenció, armadura i armes –tot i que l'Estat els donava l'equipament més bàsic- cosa que li costava una mitjana de dos tercers parts del seu sou. La dieta principal del soldat es basava en el pa anomenat *pan de munición* –d'unes dues o tres lliures de pes- i el vi, complementat amb cervesa, peix salat, llegums, carn, vinagre... J. Contreras Gay afirma que els soldats menjaven aproximadament un quilo i mig de pa al dia. Això contrasta vivament amb els copiosos menjars dels que solia gaudir l'oficialia superior, on els productes més cars –com la carn de major qualitat, peixos...- podien ser bastant usuals i molt més variats que la monotonia alimentària de la resta de la tropa. Això era font de conflicte dins de la pròpia companyia, on es podien donar situacions on els soldats rasos amb prou feines podien menjar mentre que la plana major gaudia d'una alimentació completa i de qualitat.

²¹⁰ Tot i això, sembla ser que les esposes solien estar prohibides. Hale, J. R. (1990). *Guerra y sociedad en la Europa del Renacimiento...*, pp. 181

²¹¹ Parker cita la obra de Redlich, F. (1956). *De praeda militari*. S.LL.: Steiner, on apareix una descripció general de la figura del *vivandero*.

L'alimentació mínima del soldat, de mitjana, era superior a les dues mil calories diàries²¹² -tot i que podia variar depenent del clima, la guerra, les collites...-. En cas de pocs subministres i períodes de fam, s'aplicava tant el racionament per part de la oficialia –primer a la població civil abans que als soldats- com el consum del bestiar de càrrega, fruits silvestres, restes podrides... tot allò que pogués ser susceptible de ser consumit²¹³. El temor a l'escassetat del pa era present en els soldats, però especialment en temps de conflicte, quan els exèrcits enemics cremaven camps, els pagesos es veien obligats a abandonar els conreus o les poblacions eren saquejades. Això era encara més evident a les zones frontereres, on la situació era encara més greu i la vida dels soldats estacionats en aquests indrets era més dura degut a les constants ràtzies d'enemics i el cost més elevat dels productes.

En opinió de Quatrefages, l'alimentació dels terços gaudia d'equilibri en quant als tres macronutrients essencials en la dieta –proteïna, greixos i carbohidrats-. A diferència de J. Gay –el qual no entra al detall en l'alimentació-, aquest autor assegura que en la ració diària del terç hi havia, a més del pa, una porció diària de peix o carn -entre una lliura o ½ lliura, aproximadament-.²¹⁴ Defensarà també que les necessitats de sals minerals i nutrients estaven cobertes, tot i la monotonia de la dieta.

El vestuari complert d'un terç es composava de un *jubón*, una *casaca*, una camisa i *calzas*, a més de sabates. Aquest era el vestuari proporcionat per la Corona, però no es tractava d'un uniforme homogeni, ja que els colors es mesclaven amb els complements que cada soldat s'afegís. La resta de vestimenta anava a càrrec del soldat, com per exemple les botes, llenceria²¹⁵... En moltes ocasions, aquestes peces tèxtils complementaries provenien d'una progressiva costum de pagar els endarreriments als soldats en teles i espècies.

El soldat era generalment pobre i tenia moltes dificultats per a sobreviure al dia a dia, a causa de la fam, les malalties o les ferides de guerra. La supervivència del soldat era encara més difícil si tenim en compte que en moltes ocasions la paga no arribava a

²¹² Contreras Gay, J. (2018). “La ciudad errante”, pp. 70-71. Tot i això, estudis de Quatrefages situen la dieta diària en unes 3.500 caloríes aproximadament. Quatrefages, R. (1983). *Los Tercios...*, pp. 359.

²¹³ Contreras Gay, J. (2018). “La ciudad errante”, pp. 70-71

²¹⁴ Quatrefages, R. (1983). *Los Tercios...*, pp.358-359

²¹⁵ Un article molt interessant al voltant del vestuari dins l'exèrcit el trobem a Rodríguez Hernández, A. J. (2017). “La evolución del vestuario militar y la aparición de los primeros uniformes (1660-1680)”. *Ohm: Obradoiro de Historia Moderna*, (26), 179-206.

temps –o simplement no arribava-²¹⁶. Però també és cert que no tot era de color negre a la vida del terç, i per suposat havia d'existir quelcom que portés a un individu a allistar-se de forma voluntària i a embarcar-se en una aventura sovint molt lluny del seu territori.

2.10.3.- LA PAGA

Si bé no voldria estendrem excessivament en aquest àmbit, en la mesura que hem destacat de forma reiterada els problemes de paga en els soldats, considero que cal fer menció d'on obtenien i provenien els recursos econòmics que rebien els soldats²¹⁷.

En primer lloc cal destacar la *soldada*, remuneració econòmica equivalent al salari. Tot i que en els seus inicis aquesta només podia ser donada en moneda, els problemes financers de la Corona i l'excessiva corrupció d'alguns capitans va provocar que també es pagués als soldats en espècies²¹⁸. El més usual, però, era que es pagués en or als soldats.

L'interessant de la *soldada* rau en el fet de que l'or, fora del territori peninsular, era molt valorat. Això feia que en territoris llunyans, on el moviment d'or no era tan important –en detriment del coure i la plata- els soldats espanyols rebessin una paga molt considerable. Si bé és cert, però, que aquest procés fou minvant progressivament, com per exemple a Flandes, on la llarga i nombrosa estada de soldats del Rei feia que s'hi moguessin grans quantitats d'or, i per tant la moneda –coneguda com *escudo*- es va devaluar paulatinament²¹⁹.

Més enllà de la *soldada*, el soldat podia percebre una –o més- *ventajas*, enteses com un salari addicional en funció de diversos aspectes, tals com mostrar valor en combat, ostentar un càrrec dins la tropa, disposar de peces d'armadura o armes addicionals,

²¹⁶ Autors com Parker esmentaran que hi havien soldats amb més de 35 mesos pendents de pagament. Parker, G (2000). *El ejército de Flandes y el camino español...*, pp. 204 i ss.

²¹⁷ L'obtenció de recursos per part de l'Estat per a pagar als soldats i la seva manutenció és sens dubte un tema molt extens i complex. Davant la dificultat d'exposar un tema de tal magnitud, faig referència a diversos autors que ho tracten; Parker, G. (2000). *El ejército de Flandes y el camino español*, pp. 180-199, i Torres Sánchez, R. (2013). "Administración o asiento. La política estatal de suministros militares en la Monarquía española...". Destacar també el treball de Yun, B. (2004). *Entre Marte y Minerva...*, pp. 250 i ss., on aprofundeix de forma brillant en els costos de la guerra i els problemes financers de la Corona.

²¹⁸ Sobretot a partir de 1630, on se'ns indica que la meitat de la paga era en espècie. Parker, G. (2000). *El ejército de Flandes y el camino español*, pp. 205-206

²¹⁹ Ibidem, pp. 185 i ss.

etcètera. Per exemple, aquells soldats que portaven armes de foc percebien més diners, per tal de poder comprar les municions pertinents²²⁰.

Com ja hem destacat abans, oficials i soldats intentaven mil i una maneres d'enganyar a l'administració per tal de percebre un major salari, però no sempre els sortia bé, ja que l'administració hispànica n'era conscient i actuava en conseqüència.

Aquests dos mètodes serien els que podríem definir com a "lícits" o bé els que depenien de l'administració. Però existien altres mètodes –i molt lucratius- pels quals el soldat podia obtenir beneficis.

D'una banda trobem l'espoli, és a dir, apropiar-se d'allò que tenia l'enemic. Això es feia sobretot sobre els enemics vençuts en combat. Per tal d'evitar que els soldats es distraguessin del combat per tal d'espolar els enemics, existia un cos de *pajes* que anaven a la rereguarda de la tropa al camp de batalla. Aquests complien una doble funció: En primer lloc s'encarregaven d'agafar tot allò que tingués un mínim valor, i en segon lloc donaven el descans a aquells enemics agonitzants o ferits. L'espoli però podia esdevenir en greus conflictes entre la tropa, ja que com hem indicat, podien causar la distracció dels soldats; per tal d'evitar-ho, molts capitans ordenaven ajuntar tot el botí un cop finalitzada la batalla i repartir-la entre els combatents. Aquest fet podia causar recels, divisions i problemàtiques entre aquells soldats que es consideraven mereixedors d'una major remuneració pels seus actes, i era per tant un tema delicat. El repartiment es feia d'acord amb normes tradicionals²²¹: La meitat era potestat del rei, i la resta es distribuïa de forma equitativa²²².

Un altre mètode per tal d'obtenir beneficis era a través dels rescats econòmics a canvi de presoners. Fins i tot es feia negoci amb l'Estat, ja que molts presoners –sobretot els considerats com a "infidels"- eren venuts com a esclaus a la Corona per un preu més que considerable²²³

²²⁰ Cal recordar que els soldats eren els responsables de pagar per la seva manutenció i armament. Ibidem, pp. 201-229

²²¹ Daten de *Las Siete Partidas de Alfonso X el Sabio*, segons Quatrefages, R. (1983). *Los Tercios...*, pp. 60

²²² Tot i que com hem vist, aquesta repartició equitativa es pot posar molt en dubte, ja que la corrupció dels oficials estava a l'ordre del dia.

²²³ Per a una aproximació histiogràfica vers l'esclavitud a època moderna, vegeu Periañez Gomez, R. (2008) *La esclavitud en Extremadura (siglos XVI-XVIII)* (Tesis Doctoral), Cáceres: Universidad de Extremadura, pp.1-7.

Rescatat a http://dehesa.unex.es/bitstream/handle/10662/391/TDUEX_9788469263150.pdf?sequence=1&isAllowed=y, consultat el dia 25/05/2019

Per últim, el mètode més lucratiu per a un soldat era, sens dubte, el saqueig. A través del saqueig de les ciutats i pobles, el soldat obtenia un botí molt suculent i podia arribar a enriquir-se.

Hem vist, per tant, que el soldat disposava de diverses maneres d'obtenir un benefici econòmic. Aquest ventall de possibilitats era sens dubte un estímul per aquelles capes socials més pobres o aquells individus que desitjaven enriquir-se. El problema però no era enriquir-se, sinó ser capaç de mantenir la riquesa, ja que els soldats es veien obligats a portar els guanys a sobre o guardar-los en petits cofres, i eren susceptibles de robatoris, estafes, etcètera.²²⁴ A més, els endarreriments en la paga i els greus problemes econòmics que patien els soldats han estat un tema destacat al llarg del treball, i per tant eren pocs els que aconseguien fer fortuna.

2.10.4.- I LES DONES?

El paper de les dones en l'àmbit militar és confús i no ha estat aprofundit per la historiografia, tot i que en podem aportar alguns apunts.

La participació de les prostitutes, també conegudes com *mujeres públicas* era fonamental dins els exèrcits-fins al punt que alguns tractadistes establien el nombre de prostitutes mínimes per nombre de soldats-, ja que els soldats preferentment havien de viure sense lligams matrimonials per tal d'evitar qualsevol mena de distracció i centrar-se únicament en la guerra. Estaven vigilades per una guàrdia permanent, i tenien un espai propi per a desenvolupar les seves activitats dins dels campaments; solien estar sota la revisió del cos mèdic de la companyia²²⁵.

Mes enllà dels serveis sexuals que oferien, les prostitutes eren també font de conflictes dins la companyia. No era estrany que els soldats formessin vincles afectius envers dones concretes, cosa que creava una voluntat d'exclusivitat. Aquestes relacions amoroses podien fer esclatar el conflicte passional entre soldats²²⁶.

És evident, però, que hi havia soldats casats –i com hem destacat anteriorment, les seves mullers els solien acompanyar en la marxa militar-. Poc sabem del seu paper, tot i que sembla evident que complien funcions “domèstiques” –cuidaven dels nens, ajudaven

²²⁴ Citat per Saavedra Vázquez, M. C. (2018). “El destino del soldado”. *Despertaferro: Los Tercios* (2) 1600-1660, pp. 76-77

²²⁵ Quatrefages, R. (1983). *Los Tercios...*, pp. 357 i ss.

²²⁶ G. (2000). *El ejército de Flandes y el camino español...*, pp. 220-22 i ss.

en l'alimentació, cuinaven, rentaven les robes del marit...- i fins i tot podien incentivar als seus marits a unir-se als motins²²⁷

Les dones, a més, solien ser les més perjudicades en els saquejos i setges, o fins i tot en els allotjaments de terços en poblacions aliades. Eren objecte de violacions col·lectives i sofrien la desferma dels instints més primitius dels soldats.

Crec que desconeixem molt sobre les dones en l'àmbit militar, i seria interessant –i probablement molt profitós- estudiar amb més profunditat el paper que tingueren les dones en un món clarament patriarcal, però que evidentment –de mateixa manera que ha passat sempre al llarg de la història- les dones hi tenien molt a dir.

2.10.5.- LA RELACIÓ AMB LA POBLACIÓ CIVIL

Les relacions entre la població civil i els terços foren molt complexes i font de problemes constants. En opinió de Carlos Belloso hauríem de parlar de “dificultats de convivència” i d'un xoc entre modes diferents de vida, enfrontaments lògics que es produïen pel comportament dels soldats, la intromissió d'aquests en la vida quotidiana de la població civil, etcètera²²⁸. Els abusos i molèsties que els soldats provocaven a la població civil eren perjudicials no tant sols per a la pròpia població i municipi, en termes econòmics, sinó també per a la reputació de la tropa en qüestió²²⁹. A més, es creava certa resistència de la població, que podia exigir condicions per l'allotjament de les tropes. Els soldats van abusar en molts casos de la població civil, fins i tot si aquesta era de jurisdicció de la Corona²³⁰. Com més “desafecció” es sentia per la població –és a dir, si es tractava d'un territori estranger- més probable era que es cometessin abusos i problemes per part tant dels soldats, però també que existís major resistència i rebuig per part de la població autòctona. Per tant, el problema no era tant sols econòmic, sinó també social, ja que en moltes zones on s'hi estacionaven regularment contingents de terços hi tingué lloc un procés de despoblament²³¹

²²⁷ Així ho diu Parker a *Ibidem*, pp. 253.

²²⁸ Belloso Martín, C. (2010). *La antemuralla de la Monarquía. Los tercios españoles en el reino de Sicilia en el siglo XVI*, Madrid: Ministerio de Defensa, pp. 378.

²²⁹ Hale, J. R. (1990). *Guerra y sociedad en la Europa del Renacimiento...*, pp. 203 i ss.

²³⁰ Un exemple molt evident el trobem en els abusos dels terços estacionats a Catalunya, que entre molts altres fets, influenciaren en l'esclat de la revolta de 1640. Pérez, J. (2011) *Historia de España...* pp. 234-240.

²³¹ Aquest fet està estudiat i analitzat per Belloso Martín, C. (2010). *La antemuralla de la Monarquía...*, pp. 380 i ss

Els oficials eren conscients del cost econòmic i dels problemes econòmic-socials que es derivaven dels abusos de la soldadesca, i intentaren frenar aquests comportaments, usualment amb poc encert²³². En la meua opinió, aquests abusos responen a un “desfogament” de la tropa, ja que era aquest moment on podien imposar la seva voluntat²³³. Acostumats a un tracte desfavorable per part dels oficials, a la fam, a no rebre els salaris, els soldats reprimien les seves desgràcies amb la població civil, la qual es mostrava indefensa –excepte si es revoltaven, es clar- davant el despotisme i tirania dels soldats. Carlos Beloso, en el seu estudi del Terç de Sicília, afirma que les rebel·lions de la població autòctona son escassos, cosa que ens pot portar a pensar que la por a les conseqüències d’enfrontar-se als abusos dels soldats era un factor important²³⁴, o poder que consideraven el pas d’un terç com un mal necessari per tal de garantir la seva seguretat davant un enemic exterior.

2.10.6.- UNA APROXIMACIÓ A LA SANITAT MILITAR DELS TERÇOS

La guerra tenia costos humans considerables. Ferides i males condicions higièniques, condicionaren la necessitat d’un cos sanitari i mèdic. Els terços tenien a la seva disposició un cos d’oficials de sanitat, que com a mínim havia de tenir un metge i un cirurgià, els quals tenien cura del hospital de campanya. A més hi havia el que a l’època s’anomenaven barbers, els quals actuaven a cavall de la higiene personal i la infermeria d’actuació immediata.

La bona salut física dels soldats era quelcom important dins la companyia, ja que era sinònim de efectivitat en combat. Una tropa malmesa tenia moltes probabilitats de fracassar al camp de batalla. Es per això que dins la companyia trobem la figura del barber, màxim responsable de tenir-ne cura. Junt a aquest, trobem els *cirujanos*²³⁵, ofici molt necessari dins el món militar, per tal de poder donar atenció mèdica ràpida a aquells soldats que ho necessitaven.

Un bon barber evitava que els soldats fossin enviats a les institucions sanitàries - com els hospitals de campanya- dels terços, usualment llunyanes, amb poc recursos o

²³² Hale, J. R. (1990). *Guerra y sociedad en la Europa del Renacimiento...*, pp. 208

²³³ En una línia similar, Hale destaca que el saqueig era una “repentina y obscena liberación de los atrasos en la paga”. Ibidem, pp. 218

²³⁴ Beloso Martín, C. (2010). *La antemuralla de la Monarquía...*, pp. 393

²³⁵ White, L. (1998). “Los tercios en España...”, pp. 158 i ss

massa enfeinades. La figura del barber, per tant, reduïa les possibilitats de morir en el camp de batalla sense rebre atenció, però la realitat es que molt poques vegades podia arribar a donar-la.

Fins i tot en temps de treva, l'ofici del barber era cabdal, ja que els soldats entrenaven diàriament amb les armes, i els accidents a causa de la manipulació de les armes -o per disputes entre soldats- eren quelcom quotidià, sense oblidar per suposat les malalties, molt presents en els campaments; també s'encarregava del reconeixement sanitari de les *mujeres públicas* que acompanyaven a la tropa. Els remeis més utilitzats eren les purgues i les sangries, a més de l'ús de plantes o pocions medicinals.

La figura del barber era molt apreciada entre la tropa, ja que rebia l'ajuda dels soldats en cas de que no tingués suficients recursos per a desenvolupar les seves activitats, i s'interessaven per a que disposés dels materials més indispensables.

A mode anecdòtic, destacar que molts soldats foren llicenciats a causa de patir "*el mal del corazón*", entès per Parker com una mena de depressió o trauma a causa de la guerra. Una altra expressió interessant i utilitzada era "*estar roto*", és a dir, invàlid per al combat.²³⁶

Per tant, personalment definiria el barber com un "metge d'intervenció". Tot i que no tenia perquè tenir cap mena d'estudi previ –i moltes vegades aprenien de forma empírica, es a dir, al costat d'un altre barber més experimentat- el barber desenvolupava un paper fonamental. Les seves actuacions ajudaven a reduir la sobre població de soldats en els hospitals de campanya i aportaven certa seguretat als soldats²³⁷.

2.10.7.- EL RETORN DEL SOLDAT A LA SOCIETAT CIVIL: ENTRE EL CALVARI I LA FORTUNA

Un cop obtinguda la llicència –ja fos per dissolució o reforma d'una companyia, o per ser considerat com a soldat incapaç de continuar en actiu- el destí del soldat era incert. Si bé una part dels soldats aconseguiren desenvolupar un *cursus honorum* exitós o

²³⁶ Parker. G (2000). *El ejército de Flandes y el camino español...*, pp. 213

²³⁷ Per a un anàlisis més extens de l'aspecte sanitari dins el exèrcit hispànic, vegeu Parker. G (2000). *El ejército de Flandes y el camino español...*, pp. 213 i ss.; Gracia Rivas, M. (1995). *La sanidad naval española. Historia y evolución*. Barcelona: Bazán i (2006). "Los Hospitales Reales del Ejército y Armada en las campañas militares del siglo XVI" en García Hernán E., Maffi, D. (Coord.), "*Guerra y Sociedad...*" pp. 765-784.

bé s'enriquiren gràcies a la vida militar, la gran part dels soldats llicenciats fou aliè a aquesta fortuna i la pobresa i la desgràcia va inundar la part final de les seves vides.

Aquets *soldados viejos y estropeados*²³⁸ depenien del seu estat de salut – usualment minvat per les conseqüències de la guerra- i de la capacitat d'obtenir alguna gratificació per part de la Corona. Aquells soldats que quedaven invàlids –a causa de l'amputació de membres, pràctica comú a l'època- gaudien de pitjor sort, ja que dificultosament podien desenvolupar algun ofici i havien de recórrer a la caritat per sobreviure.²³⁹ A través de l'estudi dels testaments, autors com María del Carmen Saavedra han arribat a la conclusió que eren pocs els soldats que sortien enriquits del exèrcit²⁴⁰.

Dues eren les principals opcions per a un soldat llicenciat: la primera, buscar l'aixopluc de les institucions de caritat; la segona, viatjar a Madrid per tal d'obtenir una *merced real* que els atorgués una pensió o bé un càrrec –això explica que a la Cort hi trobem veterans de guerra-.

Aquest col·lectiu presentava unes dificultats socials evidents i era font de conflictes amb la població civil.²⁴¹ Eren un conjunt d'individus difícil de controlar, ja que recorrien amb facilitat a la violència física. Però el problema no el trobem en les seves actuacions –que també- sinó en la seva condició d'aforats, és a dir, les seves infraccions requerien dels càstigs imposats pels oficials militars i no podien ser jutjats per la justícia ordinària.

Molts d'aquests llicenciats eren enviats a les guarnicions permanents peninsulars en qualitat de militars. Tot i això, molts soldats llicenciats decidien per voluntat pròpia

²³⁸ Terme emprat per Saavedra Vázquez, M^a. C. (2018). “El destino del soldado...” pp. 76-77

²³⁹ Tot i que molts vivien de l'almoïna, a Flandes es va crear una institució per ajudar als invalids, coneguda com *Guarnición de Nuestra Señora de Hal*, que comptava amb 346 individus al 1640, a *ibidem*, pp. 75 i Parker, G. (2000). *El ejército de Flandes y el camino español...*, pp. 210-2012.

²⁴⁰ Saavedra Vázquez, M^a.C. (2018). “El destino del soldado...”, pp. 77

²⁴¹ A l'espera d'una resposta a les seves demandes, s'hospedaven a la ciutat. Recordem que eren individus ociosos i conflictius. White, L. (1998). “Los tercios en España...”, pp. 164 i ss.

quedar-se allí on havien servit²⁴², cosa que destil·la un sentiment de desafecció i desarrelament cap a la pròpia “pàtria”, entesa com a territori autòcton o de naixement²⁴³.

Per tant, la conclusió a la que arribem es que la vida del soldat no era gens fàcil. La tornada del conflicte bèl·lic no suposava la fi dels seus problemes, ans el contrari, n’encetava de nous. Això va esdevenir un problema no tant sols social, sinó també un conflicte per a l’Estat, ja que havia de donar resposta a les demandes d’aquest conglomerat.

²⁴² En aquest sentit, resulta interessant veure com nombrosos soldats s’interrelacionaven amb l’indret on estaven destinats, fins i tot casant-se amb dones autòctones. Hale, J. R. (1990). *Guerra y sociedad en la Europa del Renacimiento...* ” pp. 153

²⁴³ Resulta molt interessant l’article de Luis Ribot en referència a la guarnició de Milà, i com esdevenia un lloc on l’ostracisme imperava. Ribot, L. (2006). “Soldados españoles en Italia: el castillo de Milán a finales del siglo XVI”, a García Hernán, E. i Maffi, D. (Coord.): “*Guerra y sociedad...*”, pp. 401-444;

3.- CONCLUSIONS

El nou Estat Modern va propiciar un seguit de canvis dràstics en l'àmbit militar. Les noves necessitats bèl·liques, fruit de les innovacions tecnològiques, van portar a un desenvolupament intensiu del *arte de la guerra*, el qual precisava d'uns esforços ingents per part dels governs per a poder donar-hi resposta. La competitivitat entre els incipients estats no va fer més que augmentar, cosa que va motivar a realitzar cada cop més esforços –econòmics, polítics i militars- per tal d'erigir-se com a força hegemònica. Això va provocar, com hem vist, una vinculació molt estreta entre l'Estat i la guerra. Els monarques havien de donar resposta a les necessitats dels cada cop més nombrosos exèrcits reials. Per tant, la primera hipòtesis que planteja aquest treball és que a través de l'administració militar l'Estat es va configurar –parcialment- en consonància a les necessitats militars i la conjuntura geopolítica del moment. Els conflictes bèl·lics foren un pilar fonamental en la configuració dels estats, i marcaren no tant sols la política exterior d'aquests, sinó també l'interior.

En segon lloc, hem vist les problemàtiques que sorgiren en la Monarquia Hispànica. L'aparell burocràtic va tenir moltes dificultats per a donar resposta a les demandes ingents de la Corona; a més, les crisis demogràfiques i econòmiques plantejaren series dificultats a l'hora de nodrir els exèrcits reials a través del reclutament administratiu. Aquesta progressiva falta d'homes va portar a la cerca de mètodes que intentessin cobrir les demandes cada cop més elevades de soldats, i s'aplicaren mètodes de caire coercitiu i medieval, a més de la contractació d'empresaris militars, cosa que va generar un deteriorament encara més marcat de les finances reials.

En tercer lloc, hem analitzat els terços com a exemple de contingent soldadesc de l'època. Més enllà de veure com combatien o quines estratègies seguien, l'objectiu d'aquest treball ha estat mostrar una visió molt més psicològica, social y quotidiana d'aquestes figures. La perspectiva que proposo rau en el convenciment personal de que no es pot entendre una època analitzant tant sols els grans personatges que la protagonitzen. A partir d'una visió molt més pròxima dels terços, he volgut mostrar que sense aquestes figures –i per suposat moltes altres que conformaven la societat de l'època- no es podien dur a terme les voluntats dels grans personatges.

Una altre hipòtesis important és analitzar els terços com un exemple dels límits del poder reial. A través del motí, però també del seu comportament –saquejos, relacions amb la població civil... – els soldats reivindicaven els seus neguits. Per tant, ens allunya cada cop més d'una visió absolutista de la monarquia, on el poder reial era omnipresent i il·limitat.

Vull incidir en aquest component social. Un dels motius pels quals m'apassiona l'història és per la meua dèria en creure que no som tant diferents als homes i dones de temps passats. La contemporaneïtat i l'avenç imparable de la ciència ha portat a la societat a una visió –poder equivocada- de progrés il·limitat, on els individus de avui dia són exemple de civilització i el passat era un temps habitat per bèsties, sense moralitat i que es regien pels instints més bàsics. I el meu objectiu era fugir d'aquesta idea usant a tall d'exemple una aproximació social als terços.

Per últim, ja per concloure el treball, m'agradaria afegir una valoració personal. Més enllà d'haver gaudit a l'hora de realitzar el treball, m'ha ensenyat realment què vol dir ser historiador. A través del buidatge i la recerca, t'endinses en un món de documents sense fi on tots aporten quelcom interessant. Crec que m'he adonat massa tard d'això, ja que com haurà percebut el lector, el treball es basa principalment en l'opinió d'un seguit d'autors, considerats com les màximes autoritats del tema que ens ocupa. Poder és cert que m'he centrat excessivament amb les seves tesis i hipòtesis, i a crítica personal crec que m'he adonat massa tard de l'ingent quantitat de material que tenia disponible. Però també crec que ha permès crear un fil conductor del treball més entenedor i lògic.

4.- BIBLIOGRAFIA

Belloso Martín, C. (2010). *La antemuralla de la Monarquía. Los tercios españoles en el reino de Sicilia en el siglo XVI*, Madrid: Ministerio de Defensa

Black, J. (1991). *A Military Revolution?: Military Change and European Society 1550–1800*. Macmillan Press

Borreguero Beltrán, C. (2016). La historia militar en el contexto de las nuevas corrientes historiográficas: una aproximación. *Manuscripts: revista d'història moderna*, 34, 145-176.

Bourdieu, P. (2006). Génesis y estructura del campo religioso. *Relaciones. Estudios de Historia y Sociedad*, XXVII (108), 29-83.

Cámara, A. (coord.) (2005). *Los ingenieros militares de la monarquía hispánica en los siglos XVII y XVIII*. Madrid: Ministerio de Defensa.

Carande, R. (1950). *Carlos V y sus Banqueros: La Hacienda Real de Castilla*. Madrid: Sociedad de Estudios y Publicaciones.

Castillo, F. A. (2006). “Empresarios de la guerra y asentistas de soldados en el siglo XVII” García Hernán, E. i Maffi, D. (Coord.): *Guerra y sociedad en la Monarquía Hispánica. Política, Estrategia y Cultura en la Europa Moderna (1500-1700)*. Madrid: Laberinto-MAPFRE-CSIC, vol. II, pp. 375-394

Contreras Gay, J. (1992). “Las milicias en el Antiguo Régimen. Modelos, características generales y significado histórico”. *Chronica Nova*, 2, 75-103.

Contreras Gay, J. (1996). “El siglo XVII y su importancia en el cambio de los sistemas de reclutamiento durante el Antiguo Régimen”. *Studia Historica: Historia Moderna*, 14, 141-154, pp. 142-143

Contreras Gay, J. (2018). “La ciudad errante”, *Despertaferro: Los Tercios (II) 1600-1660*, pp. 66

Elliott, J. H. (2001). *Europa en la época de Felipe II (1559-1598)*. Barcelona: Crítica, pp. 109-126

Esteban Estríngana, A. (2006). “El suministro de pólvora en el ejército de Flandes. Sobre la gestión directa y delegada del aprovisionamiento militar (siglo XVII)” a García Hernán, E. i Maffi, D. (Coord.): *Guerra y sociedad en la Monarquía Hispánica. Política, Estrategia y Cultura en la Europa Moderna (1500-1700)*. Madrid: Laberinto-MAPFRE-CSIC, vol. II, pp. 473-522.

Fernández Conti, S. (1997). *Los Consejos de Estado y Guerra de la monarquía hispana durante la época de Felipe II (1548-1598)*. (Tesis doctoral) Madrid: Universidad Autónoma de Madrid. recuperat de: <http://repositorio.uam.es/handle/10486/2584> consultat a 26/05/2019.

Fernández Terricabras, I. (2000). *Felipe II y el clero secular. La aplicación del Concilio de Trento*. Madrid: Sociedad Estatal para la Conmemoración de los Centenarios de Felipe II y Carlos V.

Ferrer García, F. (2014). “Felipe II y la conquista de reliquias por los Tercios de Flandes. El ejemplo de Leiden (1570-1574).” *Hispania Sacra* (66), 67-95.

García Hernán, E.(2006). “Capellanes militares y reforma catòlica” García Hernán, E. i Maffi, D. (Coord.): *Guerra y sociedad en la Monarquía Hispánica. Política, Estrategia y Cultura en la Europa Moderna (1500-1700)*. Madrid: Laberinto-MAPFRE-CSIC, vol. II,709-742.

Gracia Rivas, M. (1995). *La sanidad naval española. Historia y evolución*. Barcelona: Bazán.

Gracia Rivas, M.(2006). “Los Hospitales Reales del Ejército y Armada en las campañas militares del siglo XVI” a García Hernán, E. i Maffi, D. (Coord.): *Guerra y sociedad en la Monarquía Hispánica. Política, Estrategia y Cultura en la Europa Moderna (1500-1700)*. Madrid: Laberinto-MAPFRE-CSIC, vol. II pp. 765-784.

Hale, J. R. (1990). *Guerra y sociedad en la Europa del Renacimiento, 1450-1620*. Madrid: Ministerio de Defensa

Jiménez Estrella, A. (2004) “Don Gonzalo de Córdoba: el genio militar y el nuevo arte de la guerra al servicio de los Reyes Católicos”, *Chronica Nova*, nº 30, pp. 191-211

Jiménez Estrella, A. (2004). *Poder, ejército y gobierno en el siglo XVI: la capitánía general del Reino de Granada y sus agentes* (Vol. 84). Granada: Universidad de Granada. 375-472.

Jiménez Estrella, A. (2010). “Asentistas militares y fraude en torno al abastecimiento de pólvora en el reino de Granada (siglo XVI)”, *Investigaciones históricas: Época moderna y contemporánea*, 30, pp. 11-30

Jiménez Estrella, A. (2012). “Poder, dinero y ventas de oficios y honores en la España del Antiguo Régimen: un estado de la cuestión”. *Cuadernos de historia moderna*, 37, 259-271.

Jiménez Estrella, A. (2012). “Mérito, calidad y experiència: criterios volubles en la provisión de cargos militares bajo los Austrias”, en Pardo Molero J.F. y Lomas Cortés, M. (Coords.). *Oficiales reales: los ministros de la Monarquía Católica, siglos XVI-XVII*, Valencia: Universidad de Valencia, 241-264

Lovett, A. W. (1989). *La España de los primeros Habsburgos (1517-1598)*. Barcelona: Labor

Lutz, H. (1992). *Reforma y Contrarreforma*. Madrid: Alianza.

Maravall, J. A. (1961). Ejército y Estado en el Renacimiento. *Revista de estudios políticos*, (117), 5-46

- Maravall, J. A. (1972). *Estado Moderno y mentalidad social. Siglos XV a XVII*, vol. 1, Madrid: Revista de Occidente
- Martínez Ruiz, E. y Pi Corrales, M. P. (2012). *Las Guardas de Castilla: Primer ejército permanente español*. Madrid: Sílex.
- Martínez Laínez, F., Sánchez de Toca, J. M^a. (2006). *Los Tercios de España: La infantería legendaria*. Madrid: Edaf.
- Martínez Ruiz, E. (2008). *Los soldados del Rey. Los ejércitos de la Monarquía Hispánica (1480-1700)*. Madrid: Actas.
- Mayor, C. (1975). “Los primeros vicarios castrenses en España”. *Revista española de derecho canónico*, 31(88), 105-112.
- Medina, F. B. (1989). “Jesuitas en la armada contra Inglaterra (1588): Notas para un centenario.” *Archivum Historicum Societatis Iesu*, 58, 3-42.
- Oman, C. (1937). *A History of the Art of War in the Sixteenth Century*. Londres: Methuen.
- Parker, G. (1990). *La revolución militar. Las innovaciones militares y el apogeo de Occidente, 1500-1800*. Barcelona: Crítica.
- Parker, G. (2000). *El ejército de Flandes y el camino español, 1567-1659: la logística de la victoria y derrota de España en las guerras de los Países Bajos*. Madrid: Alianza.
- Parrott, D. (2012). *The business of war: Military enterprise and military revolution in early modern Europe*. Cambridge: Cambridge University Press
- Peña Abejón, V.(2018). *Entre la virtud de Cristo y la disciplina de Marte. Los capellanes jesuitas en el ejército de Flandes*, (Treball de Final de Grau), Universidad de Valladolid, el qual realitza un estat de la qüestió envers el paper dels capellans jesuïtes. Rescatat de <http://uvadoc.uva.es/handle/10324/33370>, consultat el 26/05/2019
- Periáñez Gomez, R. (2008) *La esclavitud en Extremadura (siglos XVI-XVIII)* (Tesis Doctoral), Cáceres: Universidad de Extremadura, pp.1-7. Rescatat a http://dehesa.unex.es/bitstream/handle/10662/391/TDUEX_9788469263150.pdf?sequence=1&isAllowed=y, consultat el día 25/05/2019
- Phillips, C. R. (1991). *Seis galeones para el rey de España: la defensa imperial a principios del siglo XVII*. Madrid: Alianza Editorial
- Quatrefages, R. (1983). *Los Tercios*, Madrid.
- Quatrefages, R. (1996). *La revolución militar moderna: el crisol español*. Ministerio de Defensa, Secretaría General Técnica
- Quatrefages, R. (2018). “Los Tercios durante el siglo XVI”. *Despertaferro: Los Tercios (I) s. XVI*, 14-22
- Raffaele, P. (1984). *El soldado gentilhombre*. Barcelona: Argos Vergara,

- Rebitsch, R. (2010). *Wallenstein: Biografie eines Machtmenschen*. Böhlau: Verlag Wien
- Redlich, F. (1956). *De praeda militari*. S.LL.: Steiner.
- Ribot, L. (1983). "El ejército de los Austrias, aportaciones recientes y nuevas perspectivas". *Pedralbes: revista d'història moderna*, (3), 89-126.
- Ribot, L. (2006). "El ejército de los Austrias (siglos XVI-XVIII)" a *Aproximación a la historia militar de España*, Ministerio de Defensa, v.1, pp. 185-197.
- Ribot, L. (2006). *El arte de gobernar. Estudios sobre la España de los Austrias*. Madrid: Alianza.
- Ribot, L. (2006). "Soldados españoles en Italia: el castillo de Milán a finales del siglo XVI", García Hernán, E. i Maffi, D. (Coord.): *Guerra y sociedad en la Monarquía Hispánica. Política, Estrategia y Cultura en la Europa Moderna (1500-1700)*. Madrid: Laberinto-MAPFRE-CSIC, vol. II pp. 401-444.
- Ribot, L. (2008). "Las naciones en el ejército de los Austrias", a Castellano, J.L., López, M. L., *Homenaje a Antonio Domínguez Ortiz*, Granada: Universidad de Granada, v. 1, pp. 799-820.
- Roberts, M. (1956). *The Military revolution, 1560-1660*. Belfast.
- Rodríguez Hernández, A. J. i Mesa Gallego, E. de (2015). "Del Gran Capitán a los Tercios: la herencia de Gonzalo Fernández de Córdoba en los Ejércitos de los Austrias (siglos XVI y XVII)". *Revista de Historia Militar*, pp. 143-188.
- Rodríguez Hernández, A. J. (2017). "La evolución del vestuario militar y la aparición de los primeros uniformes (1660-1680)". *Ohm: Obradoiro de Historia Moderna*, (26), pp. 179-206.
- Rodríguez Hernández, A. J. (2018). "El reclutamiento en el siglo XVI", *Despertaferro, Los Tercios (I) Siglo XVI*, 28-33.
- Saavedra Vázquez, M. C. (2018). "El destino del soldado". *Despertaferro: Los Tercios (2) 1600-1660*, 76-77.
- Sales, N. (1971). "La desaparición del soldado gentilhomme". *Saitabi*, nº21, 41-69.
- Sánchez Aguirreolea, D. (2003). "El derecho de asilo en España durante la Edad Moderna". *Hispania sacra*, 55(112), 571-598.
- Thompson, I. A.A. (1981). *Guerra y decadencia: gobierno y administración en la España de los Austrias, 1560-1620*. Barcelona: Crítica.
- Thompson, I.A.A. (2003). "El soldado del Imperio: una aproximación al perfil del recluta español en el Siglo de Oro", *Manuscrits*(21), 17-38.
- Torres i Sans, X. (1991). *Els bandolers (s.XVI-XVIII)*. Vic: Eumo.

Torres Sánchez, R.(2013). “Administración o asiento. La política estatal de suministros militares en la Monarquía española del siglo XVIII”. *Studia Histórica: Historia Moderna*, 35, 155-199.

Victoria Martínez, M. (2008). “A vueltas con la honra y el honor: evolución en la concepción de la honra y el honor en las sociedades castellanas, desde el medioevo al siglo XVII” *Revista Borradores*, vol. XVIII-IX, 1-10, Universidad Nacional de Río Cuarto.

Vilà, L. (2018). Miguel Martínez. *Front Lines: Soldier's Writing in the Early Modern Hispanic World*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2016, *Studia Aurea*, 12 (2018), 407-413.

White, L. (1998). “Los tercios en España: el combate”. *Studia Histórica: Historia Moderna*, 19(1), 141-167.

Yun, B. (2004). *Marte contra Minerva. El precio del imperio español, c.1450-1600*. Barcelona: Crítica, pp. 325.